

ESKİ UYGURCADA HAYVAN ADLARI VE BUNLARIN KULLANIM ALANLARI

Yrd. Doç. Dr. Hacer TOKYÜREK*

ÖZ: Hayvanlar, Türk toplumunda önemli bir yere sahiptir. Eski Uygur toplumunda da büyük öneme sahip olan hayvan adları özellikle Budist ve Manihaist çeviri metinlerinde dinî terim olarak kullanılırlar. Eski Uygur Budist metinlerinde hayvan hayat şekli, üç kötü hayat şeklinden biridir ve günahkâr canlılar bu hayvan hayat şeklinden birinde doğarlar. Yine Manihaizmde de önemli bir yere sahip olan hayvan hayat şekli, beş kötü dünya içerisinde gösterilir ve karanlıklar dünyası olarak tanımlanırlar. Buna rağmen pek çok hayvan adı özellikle Budizmde Buddhaları ve Tanrıları simgeleyen adlar olarak da kullanılmaktadır. Böylece dinî bir terim niteliği taşıyan bu hayvan adları, Eski Uygurcada genellikle simgesel anlamlar ifade etmektedirler. Yine bu dönemdeki hayvan adları, dinî terim olmak dışında da pek çok anlamda kullanılabilir. Bu dönemdeki hayvan adları zaman isimleriyle birlikte bitki ve organ adları da olabilmektedir. Ayrıca hayvan adları, pek çok atasözü niteliği taşıyan ifadelerde kullanılmakla birlikte tıp metinlerinde de yer almaktadır.

Genel itibarıyla bu makalede Eski Uygurcadaki çeviri metinlerinde bulunan hayvan adlarının köken bilgilerine değinilmeden bu dönemdeki hayvan adları ve bu hayvan adlarının kullanım alanları tespit edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygurca, Hayvan adları, Budizm, Manihaizm

Animal Names And Their Uses In the Old Uighur Language

ABSTRACT: Animals have an important role in Turkish society. Animal names in the Old Uighur society had been used as sacred terms like in Manihaist and Buddhist translation texts too. In the Old Uighur Buddhist texts animal life forms is one of the three devil life forms and

*Nevşehir Üni. Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Böl., htokyurek@nevsehir.edu.tr

sinful creatures are born with one of these animal life forms. Besides this, the animal life forms the five evil worlds and is defined as darkness world. Despite this many animal names, especially in Buddhism, are used as the names that symbolize the Gods and Buddhas. Thus, this animal names, which serve as a religious terms, usually have symbolic meanings in Old Uighur. Also, animal names in this period can be used in many ways other than being religious terms. Animal names, in this period, could be the names of plants and organs together with the names of time. In addition to this, animal names are used in medical texts together with proverbial expressions.

In general, in this article, the names of animal and their use in Old Uighur translation texts will be determined except for mentioning their origins.

Key Words: Old Uighur, Animal Names, Buddhism, Manichaeism

GİRİŞ

Bütün toplumlarda hayvanlar önemli bir yere sahiptir. Özellikle hayvanlar ya da hayvan adları dinî değer taşırlar. Hayvanlar, bireylerin ve toplumların karakterlerini yansıtır. Ayrıca hayvanların tanrılarla ilişkisi olduğu düşünülür. Bu nedenle de hayvan sembolizmi bütün kültürlerde yer alır. Hayvanlar özgürlüğü, gücü, dünyevi ve ilahi bağı ifade eder. Yine insanların hayvanları temsil etmek amacıyla onların postlarını giymeleri ve onların kılıklarına girmeleri de kültürlerde yaygın bir davranıştır (ER 1987: I, 291-296). Hayvanların kılığına girme Türkler arasında da yaygındır (Roux 2002: 223). Maske takmak ya da hayvan kılığına girmek Budizmde de vardır. Bu konuda Esin bir makalesinde, iki Bodhisattva ve hayvan maskesi takmış on iki kişinin bulunduğu bir resme yer vermiştir. Esin, buradaki hayvan maskesi takmış kişileri Türk takvim hayvanlarını temsil eden kişiler olarak ifade eder (1966: 205). Ayrıca Türklerde de pek çok hayvan, simgesel anlam taşır (Çoruhlu 1995:7). Böylece hayvan dünyasıyla ilgili olarak pek çok kültürün benzerlik taşıdığını söyleyebiliriz. Bununla ilgili olarak örneğin Oğuz Kağan Destanı'nda *kök böri* "mavi ya da gri kurt ya da kutsal, göksel kurt" olarak anlamlandırılabilen ve büyük değer vererek yol göstericiliği nedeniyle önder sayılan kurt, Mısır kültüründe de önemli yere sahiptir. Mısır'da kraliyeti simgeleyen dört bayraktan ikincisinde Kurt Tanrı Upwaut'un simgesi vardır. Bu Kurt Tanrı, "yol açıcı olarak kraldan önce zafere ulaşan" anlamındadır (Campbell 1998: 74) ve savaşlarda en önde giden bayraklardan biridir. Böylece hayvan dünyasıyla ilgili olarak değişik kültürlerde benzer özellikler bulunabilmektedir. Yine II. Köktürk ve Uygur Kağanlığı yazıtlarının kaplumbağa kaidesi üzerine yerleştirilmesi Çin kültürüyle ilişkili olabilir. Kaplumbağa, Çin'de

değişmezliği ve sabitliği simgelediği gibi uzun ömrü de ifade eder (Eberhard 2000: 161-162). Fakat bazı araştırmacılar ise bu kaplumbağa simgesini Çin'in Hindistan'dan aldığı yönündedir (Roux 2002: 106). Ayrıca I. Köktürk Kağanlığı döneminde dikilmiş olan Bugut yazıtının tepeliğinde dişi kurt ve onun doğurduğu bebek yani insan yavrusu resmedilmiştir. Bu resim Türk mitolojisindeki bir adamla kurdun birleşmesini simgelemektedir (Ölmez 2012, 64). Yine Bugut yazıtının tepeliğinde bulunan kurttan süt emen çocuk tasviri Kül Tegin ve Bilge Kağan Yazıtlarında da yer almaktadır (Alyılmaz 2003: 14). Kurt ve kurttan süt emme miti konusunda ayrıntılı bilgi için Bk. (Jila 2006: 161-177). Çocuğun sürgün edilmesi ve onun çeşitli hayvanlar tarafından korunup bakılması Çin kültüründe de önemli yere sahiptir (Campbell 1998: 440). Buradan şöyle bir sonuç çıkarmak mümkündür. Hayvan sembolizmi konusunda hiçbir kültür saf değildir, aynı coğrafyada yaşamış olan bütün toplumlar birbirinden az ya da çok etkilenmişlerdir.

Genel olarak bakıldığında ise savaşçı ve avcı toplumlarda önemli yere sahip olan hayvanlar, aynı oranda Türkler için de önem arz eder. Av merasimini savaşa hazırlık olarak gören Türkler, avcılığı önemsemişler ve hayatlarını da bu yönde şekillendirmişlerdir. Türkler için kutsal sayılan pek çok hayvan, Türk kültür tarihi açısından da önemli olmuş ve bu hayvanlar Türklerin ecdatları olarak kabul edilmişlerdir. Roux, eski Türkler hayvanın insanla aynı kandan, aynı kemikten olduğunu ve aynı ruhu taşıdığını belirtmekle birlikte Türklerin hayvana değil, ataya tapıklarını söyler (2005: 90). Böylece Türkler, pek çok hayvanı ata ruhu olarak görmüşlerdir. Çeşitli hayvanlardan türediklerini savunan Türkler, bu hayvanların da özelliklerine sahip olduklarına inanmış ve onlar gibi davranmaya çalışmışlardır. Bu yüzden çeşitli dönemlerde Türkler *böri* ve *buka* gibi hayvanların isimlerini şahsi ad olarak almış ve bu hayvanların kendi atalarının olduğuna inanmışlardır.

Türkler aynı zamanda kendilerini hayvanlara benzeterek onların savaşçı özelliğine sahip olabileceklerini düşlemişlerdir.

“Türkler becerikli bir ordu önderinde on hayvanın özelliklerinin olmasını ister; horozun cesareti, tavuğun iffeti, arslanın yürekliliği, yaban domuzunun saldırganlığı, tilkinin kurnazlığı, köpeğin sebatı, turnanın uyanıklığı, karganın temkinliliği, kurdun dövüşteki atılganlığı, her tür güç koşulda yağlı kalmayı başaran yağrının besililiği (Roux 2005: 228-229)” düşüncesini ortaya koyarlar.

Oğuz Kağan destanından başlayarak bütün Türk destanlarında ve yazılı metinlerin çoğunda hayvanlarla ilgili pek çok malzeme bulunmaktadır. Türk kültür hayatını çeviri metinler olmasından dolayı yansıtmayan Uyğur metinlerinde de bu konuyla ilgili zengin malzeme yer almaktadır. Budist ve Manihaist topluluğa tabi olan Uyğurlar, hayvanlarla

ilgili görüşlerini mensup oldukları dinler etrafında oluşturmuşlardır. Bu makalede yer alan hayvan adları Türk kültür hayatını yansıtmamakta olup Buddha ve Mani dini esaslarına göre ele alınmıştır. Bunun yanı sıra bazı kullanımlar ise eski Türk kültür kalıntılarını ortaya koyar.

Budist Türk çevrede hayvan hayat şekli üç kötü yoldan¹ biri olarak kabul edilir ve bu üç kötü hayat şekli Eski Uygurcada “*üç yavlak yol* (Röhrborn 1971: 155) üç kötü yol”, “*üç yol* (Müller 1911: 41,17) üç yol” şeklinde gösterilir. Ayrıca hayvan hayat şekli için Eski Uygurcada *yılki* “hayvan”, *yılki ajuni* “hayvan hayat şekli”, *yılki yolu* “hayvan yolu”, *yavız yılki* “kötü hayvan” gibi ifadeler kullanılır. Bu Eski Uygurca hayvan hayat şekillerini Skr. *tiryagyonı*, *tiryagyonı-gati* kelimeleri karşılar. Bu dinî terim, “hayvan hayat şeklinde olma, bir hayvan olarak yeniden doğma” olarak tanımlanmaktadır (Soothill-Hodous 1937: 138b, 300b, 331a, 367a; Edgerton 1953: 254b).

Budizmde hayvan hayat şekillerinden birinde doğmak kötü karmanın sonucunda elde edilen bir durumdur. Canlılar yapmış oldukları günahlar neticesinde hayvan hayat şekillerinden birinde doğarlar. Bu durumu Eski Uygurcada “*biz kamagun yılklarınıñ öñre yalañuk ajunlartaki ayıg kılınçlar küçinde bo uğurta yılki ajunıta tugdumuz erti* (Kaya 1994: 6, 14-17) Biz bütün hayvanlar önceki insan hayat şeklindeki kötü amellerimiz yüzünden bu hayvan hayat şeklinde doğduk.” örneğiyle açıklayabiliriz. Dolayısıyla şu anki dünyada var olan hayvanlar, biz insanların atalarıdır. Bu yüzden canlılara iyi davranmak ve onları öldürmemek büyük sevaplar arasında sayılır. Canlıların öldürülmesi ise Budizmde beş büyük günahın biridir. Burada bütün sezgiye sahip canlıların öldürülmesi yasak olarak kabul edilir.

Ayrıca Budizmde hayvancılıkla ilgili on iki kötü meslek de büyük günahlar arasında sayılmaktadır. Buna göre, koyun kasabı, kümes hayvanı satıcısı, domuz eti satıcısı, kuş eti satıcısı, balıkçı, avcı, hırsız, cellat, gardiyan, hilebaz, köpek kasabı gibi işlerin yapılması Budizmde günahlar arasındadır (Soothill-Hodous 1937: 43b).

Budizme göre hayvanlar bu hayat şekillerinde eziyet çekerler ve hor görülürler. Onlar için en ağır ve büyük ıstırap ise cehalettir, onları mutlu edecek hiçbir şeyi bilmemeleri ya da anlamamalarıdır. Onların en büyük temennisi ise tekrar vücut bulduklarında insan hayat şekillerinde

¹ Skr. *apāyagati*, *aparagati* olarak gösterilen terim, “varlığın üç şeytani yolu” anlamındaki cehennemler, pretalar ve hayvanlar dünyasını içine alır. Üç kötü yol, önceki hayatlarında yapmış oldukları kötülükler yüzünden bu hayat şekillerinde ıstırap çeken canlıları ifade eder (Soothill-Hodous 1937: 289a, 372b, Edgerton 1953: 208a).

yeniden doğmaktır. Eski Uygurcadaki “*ol buyan edgü kılınç küçinte yılki ajuuntaki emgekimizdin ozup kutrulup kişi körkliüg boltumuz* (Kaya 1994: 20, 7-10) O iyi amel₂ sayesinde hayvan hayat şeklindeki ıstırabımızdan kurtulup₂ insan görünüşlü olduk.” örneği insan olarak yeniden doğan canlıları ifade eder. Yine hayvanların en büyük arzularından biri de Nirvāṇa’yı elde edebilecek yollara kavuşabilmeleridir. Bu durumu Eski Uygurcada “*yılki yolıntın öji ödrülüp nirvanlıg yolka kirip* (Röhrborn 1971: 839-841) Hayvan hayat şeklinden ayrılıp nirvāṇalı yola girip” örneğiyle açıklayabiliriz. Aslında bu Nirvāṇalı yol da yine insan hayat şekline girme yolunu işaret eder.

Hayvan hayat şekli Manihaizmde de önemli bir yere sahiptir ve burada da istenilmeyen hayat olarak kabul edilir. Buna göre Manihaizmde beş hayat şekli bulunmaktadır. Bu beş hayat ise “karanlıklar dünyası” olarak tanımlanır. Bu beş dünyada büyük ve derin bir mağara ve beş canlı türü bulunmaktadır. Bu canlılar iki ayaklı olan insanlar, dört ayaklılar, uçan canlılar, yüzen canlılar ve sürüngenlerdir. Karanlığın beş dünyasında yaşayanlar iki cinsiyet olarak bölünürler ve şehvet ve arzu tarafından esir alınırlar (Lieu 1985: 10). Yukarıdaki açıklamayı Eski Uygurcadaki “*biş türlüg tınlıgka bir yme iki adaklıg kişiğe ikinti tört butlug tınlıgka üçünç uçugma tınlıgka törtünç suv içreki tınlıgka bişinç yirdeki bagrıñ yorıgma tınlıgka söde berü teñrim bo biş törlüg tınlıgıg turalıgıg ulugka kiçigke tegi neçe korkıtımız ürkitimiz erser* (Asmussen 1965: B, 79-89) Beş türlü canlıya (yani) iki ayaklı insana, dört bacaklı canlıya, uçan canlıya, su içindeki canlıya, bağı ile sürünen canlıya önceden beri korkutucu olarak davrandıysak” örneğini gösterebiliriz.

Görüldüğü üzere hayvan hayat şekli her iki dinde de kötü hayat şekli olarak gösterilmektedir. Fakat aşağıda da görüleceği üzere bazı hayvan adları Buddha ve Buddha’nın özellikleri için kullanılmaktadır. Bu durum o hayvanlara verilen önemle ilgilidir. Ayrıca gerek Budizm ve gerekse Manihaizmde bütün hayvanlar kötü olarak gösterilmezler. Bu makalede hayvan adlarının Eski Uygurcada hangi işlevlerde kullanıldıkları tespit edilecektir. Burada hayvanlar Manihaizmdeki gibi uçan canlılar, dört ayaklı canlılar, sürüngenler ve suda yaşayan canlılar olarak incelenecektir.

1. Uçan Canlılar, Kuşlar:

Uçan canlılar, Eski Uygurcada “*uçugma tınlıg* (Asmussen 1965: B, 82) Uçan canlı” olarak gösterilir. Bu hayat şekli Manihaizmde de önemli bir yere sahip olan uçan canlıların yerleştiği rüzgâr dünyasını ifade eder (Lieu 1985: 10). Osman Nedim Tuna, kuşları geçimlerine, renklerine, yaşadığı yere, yaptığı hareketlere, çıkardığı seslere, yapı özelliğine göre sınıflandırmıştır (1957: 131-148).

1.1. ağıt “angut”: Ördeğe benzer kızıl renkli bir kuş (Atalay 1999: I, 93; Çeneli 1975: 101; Dankoff-Kelly 1982: 126; Hauenschild 2003: 18).

Eski Uygurcada kullanılan *ağıt*, iki farklı anlamı ifade eder. Yukarıda da bahsedildiği üzere Budizmde hayvanlar dünyası kötü olarak kabul edilir. Canlılar günahları ve ihtirasları nedeniyle hayvanlar dünyasında doğar. Angut kuşu da bu kötü dünyada doğan hayvanlardan biri olarak kabul edilir. “*bo kamag tınlıglarıg az saran nızvanı tıltagında üç yavlak yolta tuğdukda ağıt kögürçgen kirpi bolmışların* (Kaya 1994: 299, 4-6) Bu bütün canlıların ihtiras, hırs nedeniyle üç kötü yolda doğduklarından angut, güvercin ve kirpi olduklarını” örneği bu durumu açıklamaktadır.

ağıt, aynı zamanda Eski Uygurcada benzetme unsuru olarak da kullanılmaktadır. “*etözlüg kölindeki isig özlüg ağıtkyasın uçurup adın ajunka ıdıp* (Tezcan 1974: 223-225) Vücut gölündeki canı₂ angut kuşu gibi (sessizce) uçurup başka dünyaya gönderip” örneğinde görüldüğü üzere can ya da ruh angut kuşuna benzetilmiştir. İnsanlar öldükleri zaman onların ruhlarının kuş gibi uçup gittiklerine inanılır. Bu durum özellikle sungur kuşuyla ifade edilir (Roux 2002: 166). Yakınoğuda da kuşlar, ölünün ölümsüz ruhunu tanımlar (ER 1987: II, 225). Böylece *ağıt* da ölünün ruhunu ifade eden kuşlardan biri olarak gösterilebilir.

1.2. çekik “toygar kuşu, benekli kuş”: (Dankoff-Kelly 1984: 106; Hauenschild 2003: 82-83).

İrk Bitig’de, “*oglan kekük tezekin bultı çekik etiğ kutlug bolsun tir* (Tekin 2004: 23) (Bir) çocuk kartal tezeğini buldu. Tarla kuşu! Etin kutlu olsun!, der.” örneğiyle yer alan *çekik*, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yaygın olarak kullanılmaz.

1.3. çılık “çulluk”: Üveyik büyüklüğünde alacalı bir su kuşu (Atalay 1999: I, 381; Çeneli 1975: 106), benekli bir kuş, yakalı güvercin (Dankoff-Kelly 1982: 292; Hauenschild 2003: 89).

Eski Uygur metinlerinde yaygın bir kullanıma sahip olmayan kuş, doğa tasvirinde kullanılmıştır. Bunun için “*ödrek ağıt keklik üpüp kuşgaç çılık kalavink çivaçivak yuy kuş kapıncal laklak kaz kuş kögüz kekük tuti kögürçgen turya* (Zieme 1991: 187, 32-34; Barutcu 1987: 98-100) Ördek, angut (su ördeği), keklik, ibibik, serçe, çulluk, guguk kuşu, sülün, tavus kuşu, çil tavuk, leylek, kaz, yeşilbaşlı ördek, guguk kuşu, papağan, güvercin, turna” örneği verilebilir.

1.4. çivaçivak “jivamjivakas, sülün”: *çivaçivak* < Toh. < Skr. *jivakajivaka* (Tezcan 1974: 69), bir çeşit sülün (Edgerton 1953: 243b).

Eski Uygurcada yaygın bir kullanıma sahip olmayan *çivaçivak*, genellikle doğa tasvirlerinde kullanılır. *çivaçivak kalavanki garudi citri asiri yüklüg yuy kuş kekük çintanlıg lnhualıg yuul ögen çımsız körkle belgürdi* (Tezcan 1974: 979-983) “Sülün, guguk kuşu, garuça, citra, asura tüylü tavus kuşu, guguk kuşu sandal ağaçlı ve lotus çiçekli göllerde kusursuz güzellikte ortaya çıktı.” örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca Bk. *çılık*.

1.5. garudı “garuça”: Skr. *garuça* ve Çin. 迦樓羅 *garuda luo* olarak ifade edilen kuş, kanatları altın olan mitolojik bir kuş olarak tanımlanır ve bu kuş tanrı Vişnu ya da Buddha ile ilişkilendirilir (Soothill-Hodous 1937: 283b). Hızlı uçuşu nedeniyle lider olarak kabul edilen bu kuşun boynunda zümrüt bulunur ve en büyük düşmanı da yılanıdır. Bu kuş tanrı Vişnu’nun taşıtı olarak da gösterilir (Soothill-Hodous 1937: 315b). Bununla ilgili olarak Eski Uygurcada “*garudı kölüklüg vişnu teñri* (Zieme 2005: A, 85-86) Garuça taşıtlı Vişnu Tanrı” örneğini verebiliriz. Ayrıca “*ol teñriler luular yekler gandarvular garudular* (Kaya 1994: 400, 17-18) O tanrılar, ejderhalar, şeytanlar, gandharvalar, garuğalar” örneği de bu kuşun kutsal olduğunu gösterir. *garuça* aynı zamanda Çin’de dört mevsimle ilişkilidir ve yaz mevsimini (Beer 2003: 67) temsil etmekle birlikte yazıya bağlı olarak gençliği de simgeler (Beer 2003: 69).

garuça kuşu, beş Dhyāni Buddha’dan Amoghasiddhi’yi, beş Dhyāni Bodhisattva’dan Vişvapāni’yi ve Maitreya Buddha’yı da ifade eder (Soothill-Hodous 1937: 120b). “*yaña yuy kuş at garudı arslanlıg örgünlerte yarp ornanmış edgün barmış biş kañlarka* (Kaya 1994: 678-679, 23-1) Fil, tavus kuşu, at, *garuça* ve aslanlı tahtlarda sağlamca yerleşmiş iyilikten gelmiş beş hükümdarlara.” örneğinde *garuça*, Buddha’yı tanımlar.

1.6. kalavink/kalavanki “kalaviñka”: *kalavanki* < Toh. < Skr. *kalaviñka* (Tezcan 1974: 69), Hint guguk kuşu (Edgerton 1953: 172a). Sertkaya ise kelimeyi Monier-Williams’ın sözlüğüne dayanarak “serçe” olarak tanımlamaktadır (Sertkaya 1986: 262). *kalaviñka*, Monier-Williams’da *kalaviñka* olarak geçer ve *a sparrow* “bir serçe”, *the Indian cuckoo* “Hint guguk kuşu” olarak anlamlandırılır (1899: 260c).

Eski Uygurcada yaygın bir kullanıma sahip olmayan *kalavink*, genellikle doğa tasvirlerinde kullanılır. Bk. *çılık* ve *çivaçivak*.

Ayrıca Eski Uygurca metinlerde Buddha’nın vücut özelliklerini ya da güzelliklerini göstermede çeşitli nesnelere faydalanılır. Bunlar arasında *kalaviñka* sözü de vardır. *kalavink kuş teg etinlig* (Zieme 1991: 270, 9) “Kalaviñka kuşu gibi sesli” örneği bunu kanıtlar.

1.7. kapiñçal “çil tavuk”: Tekin, k’pyk’l için altindisch kapiñjalaḥ ‘Haselhuhn; heath-cock’. Das neupersische كَبَك kabk scheint auch damit zusammenzuhängen (Tekin 1980/1: 283⁹⁹) şeklinde bir açıklama yapar. Kelime genellikle doğa tasvirlerinde kullanılır. Bk. *çılık*.

Ayrıca kelimeyle ilgili olarak k’pyk’l l’kl’k q’z kws (Tekin 1980/1: 99) “Kapiñjalaḥ (çil tavuk), leylek, kaz, kuş” örneğini de verebiliriz.

1.8. kara kuş “kartal”: Kara kuş, tavşancıl (Atalay 1999: I, 331; Çeneli 1975:108), kartal (Dankoff-Kelly 1984: 265; Hauenschild 2003: 121-123).

Irk Bitig’de” *altun kanatlıg talım kara kuş men* (Tekin 2004: 3) Altın kanatlı yırtıcı (bir) kartalım.”, “*togan ügüz kuşu kuşlayu barmış utru talım kara kuş kopupan barmış tir* (Tekin 2004: 43) Bir şahin, su kuşu avlamaya gitmiş. (Ama) yırtıcı bir kartal yerinden uçup karşısına çıkmış, der.”, “*talım kara kuş men yaşıl kaya yaylagım kızıl kaya kışlagım ol tagda turupan meñileyür men* (Tekin 2004: 51) Yırtıcı kartalım. Yeşil kayalar yazlığım, kızıl kayalar kışlağım. Dağlarda kaldığım için mutluyum.” şeklinde üç yerde geçen *kara kuş* yani kartal, bütün kültürlerde yaygın olan bir türdür. Türklerde önemli bir yere sahip olan kartal, tanrının habercisi olarak kabul edilmekle birlikte tanrının vücut bulmuş şekli olarak da düşünülür (Roux 2002: 110). Ayrıca Tunyukuk’un başlığındaki iki başlı kartal tamgası tanrısal damga olarak kabul edilmektedir (Roux 2002: 116). Bununla birlikte iki başlı kartal tamgası, doğunun ve batının hâkimi ya da yerin ve göğün temsilcisi olarak da gösterilebilir (Kalafat-Güven 2011: 9). Hunlarda ise kartal, hükümdarı simgeler (Eberhard 2000: 165). Yine altın kanatlı kartalın Moğollarda Cengiz’in Yasa’sının düzenlenmesinde ve devletin kurulmasında yardımcı olduğuna inanılır. Kuşların kralı olarak kabul edilen kartal, güneş tanrıyla da ilişkilendirilir ve bu yüzden güneş ile birlikte sembolize edilir (ER 1987: II, 225). Ayrıca Irk Bitig’de yer alan hayvan tasvirleri gerçekçi olmakla birlikte Orta Asya ve Sibirya halklarının Şamanist öncesi ve Şamanist inançlarına mitolojik bir değinme ve işaret etme niteliği taşımaktadır (Stebleva 2001: 200)

Eski Uygur metinlerinde ise “*manu irbiz tilkü karsak yuy kara kuş ulatı et yideçi kan içdeçi tınlıglar* (Kaya 1994: 599, 15-17) Kedi, vaşak, tilki, step tilkisi, tavus kuşu, kartal ve et yiyici, kan içici canlılar” örneğinde olduğu üzere vahşi bir hayvan olarak tanımlanan kartal, Skr. *kinnara*’dır. Kinnara, Budizmde insan olmayan varlıklardan biri olarak kabul edilir ve bunlar tanrılar, kinnaralar, nāgalar, şeytanlar, rakşalar olarak sıralanır. Bu varlıkların tamamı karanlığın canlıları olarak gösterilir (Soothill-Hodous 1937: 294b). Bunu örneklemek için “*sansız sakışsız teñriler ulug küçlüg luular gantarvılar asurlar telim kara kuş hanları kinarilar* (Bang-Gabain vd. 1934: 431-432) Sayısız tanrılar, güçlü

ejderhalar, gandharvalar, asuralar, pek çok kartal hanı kinnaralar” örneği verilebilir. Ayrıca 緊那羅 kinnaralar, Kuvera'nın müzisyenleri olup insan vücutlu ve at başlı olarak da tanımlanır, cennetin sekiz müzisyeni arasında sayılır (Soothill-Hodous 1937: 427a).

kara kuş, aynı zamanda Budizmde önemli bir yer olan Akbaba kayalığı/zirvesi ya da Kartal kayalığı/zirvesi anlamındaki Skr. *gr̥dhraḱūṭa* kelimesinin de Türkçe karşılığıdır. Skr. *gr̥ddha* “akbaba” (Edgerton 1953: 214b) anlamındadır. Çinli mütercimler çoğunlukla Çin. 靈鷲山 *lǐng jiùshān* “kutsal kartal zirvesi” (Soothill-Hodous 1937: 489a) ifadesini tercih etmişlerdir. Bu dağ, Śākyamuni Buddha'nın Lotus Sūtra'sını ve diğer öğretilerini açıkladığı yerdir. Nagarjuna'ya göre, dağın zirvesi kartal şeklinde olduğu için bu ismi almıştır. Kartal zirvesi, Buddha alanını sembolize eder ve genellikle kartal zirvesinin temiz alanı olarak isimlendirilir (Soothill-Hodous 1937: 336b, 488b, 489a). Bu açıklama için Eski Uygurcadaki “*kara kuş seşirliĝ tagıĝ* (Röhrborn 1996: 678-679) Kartal kayalıklı dağı”, “*kara kuş seşirliĝ arıĝ ol gratırakut tagda* (Kaya 1994: 682, 22-23) Kartal kayalıklı mukaddes Gr̥dhraḱūṭa Dağı” örneklerini verebiliriz. *kara kuş* kelimesinin diğer tarihî dönemlerdeki kullanımları için bk. Civelek (2008: 89-101).

1.9. karga “karga”: (Atalay 1999: I, 254; Çeneli 1975: 108; Dankoff-Kelly 1982: 322; Hauenschild 2003: 123-124).

Skr. *kāka*, *kākāla* ve Çin. 迦迦 *jia jia* (Soothill-Hodous 1937: 317a) olarak ifade edilen karga, Eski Uygur metinlerinde genellikle “*kara kargalar* (Kaya 1994: 34f, 2) Kara kargalar” olarak gösterilir. Eski Uygurca “*bo yirtinçüde kargalı ügili ikeĝü* (Kaya 1994: 34ğ, 16-17) Bu yeryüzünde karga ve baykuş ikisi” örneğinde karga, hayvan hayat şeklinde doğmuş ve uykuya dalmış cahil bir varlık olarak gösterilir.

karga, Eski Uygurca metinlerde cehennem hayat şeklindeki günahkar canlıları cezalandırılan varlıklar arasında da sayılır. Bunu, “*temir tumşuluglar kargalar kuzgunlar örtlüĝ yalınliĝ etüzin et yumgak etözlüĝlerig soka tamlayu yiyürler erser olar öyre ajunta koyun ölürgüçi etçiler erdi yarlıkançsız köñülin erüŝ öküş koyun kuzıĝ isig özlerinte adırdılar etlerin kanların yidiler* (Tekin 1976: 74, 50-58) Demir gagahlar, kargalar, kuzgunlar aevli vücutları ile et ve yumak vücutları döverek parçalayarak yerler. Bunlar önceki hayat şeklinde koyun öldüren kasaptılar. Merhametsiz bir kalple birçok koyun ve kuzunun camına kıydılar, etlerini ve kanlarını yediler.” örneğiyle gösterebiliriz.

1.10. karlıĝaç “kırlangıç”: (Atalay 1999: I, 527; Çeneli 1975: 109; Dankoff-Kelly 1982: 285; Hauenschild 2003: 124-125).

Eski Uygurcada yaygın olarak kullanılmayan *karlıgaç*, tıp metinlerinde tespit edilebilmiştir. Eski Uygur tıp metinlerinde “*karlıgaç etin yisün* (Rachmati 1930: 93) Kırılgaç etini yesin.”, “*kasık agrıg em karlıgaç uyasıntaki topraknı süt birle katıp içgü ol* (Rachmati 1930: 95-96) Kasık ağrısının ilacı kırılgaç yuvasındaki toprağı süt ile karıştırıp içmektir.” gibi örnekler yer alır. Burada özellikle ikinci örnekte kasık ağrısı çekenler için kırılgaç yuvasındaki toprak önerilir. Bu Çin kültüründe önemlidir. Hint Okyanusunda yaşayan bir tür deniz kırılgaçının kurutulmuş yuvaları çok değerli ve pahalı bir yiyecektir. Bunlar erkeğin gücünü artırdığına inanılan özel bir yosundan yapılmıştır (Eberhard 2000: 175).

1.11. kaz “kaz”: (Atalay 1999: I, 100; Çeneli 1975: 109; Dankoff-Kelly 1984: 225; Hauenschild 2003: 129-130).

“*kaz ödirek takıguda ulatı öküş telim özlüglerig ölürip* (Kaya 1994: 4, 12-13) Kaz, ördek, tavuk ve pek çok canlıları öldürüp” örneğinden yola çıkarak Eski Uygurcada etinden faydalanılan bir tür kuş olarak tanımlanan kaz, bu dönemde farklı anlamları da ifade eder.

Bu dönemde kaz, Buddha'nın otuz iki işaretinden biri olarak gösterilir ve Skr. *rāja-haṃsa*, *jālāngulihastapāda* ve Çin. 鵝王 *é wáng* “kazlar kralı, uçanların lideri” olarak tanımlanır. Terim, Buddha'nın el ve ayaklarının kazlar hanınıninkiler gibi perdeli olduğunu ifade eder. Ayrıca, Buddha'nın kazlar gibi ağırbaşlı yürüdüğünü de gösterir (Soothill-Hodous 1937: 470b, Edgerton 1953: 459a). Bunu “*kazlar hanının teg törlüg elgin adakın körür* (Geng-Klimkeit vd. 1998: 61, 2-4) Kazlar hanı gibi türlü elini ayağını görür.” örneğiyle açıklayabiliriz. Ayrıca Eski Uygurcadaki “*anta ötrü on küçlüg tükel bilge teñri teñrisi burhan kazlar begiñe okşatı kök kalıkta uçup bardı* (Gabain 1959: 16, 130-134) Ondan sonra on güce sahip muhteşem bilgili tanrılar tanrısı Buddha kazlar hanına benzeyip uçup gitti.” örneği de Buddha'nın kaza benzetildiğini gösterir.

Kaz ile ilgili bir diğer ifade ise “*kaz üyüri* (Kaya 1994: 476, 12) Kaz darısı, yemi”dir. Bir bitki olan *kaz üyüri*, Çin. *su mo*, Lat. *perilla ocymoides* olarak gösterilir ve “hardal tohumu” şeklinde de tanımlanır (Clauson 1972: 275b-276a). Hardal tohumu, hardal bitkisinden elde edilir ve genellikle 1-2 mm'dir. Beyaz, sarı ve siyah renkte olan hardal tohumu, dinî törenlerle birlikte tıp alanında da kullanılan bir bitkidir. Hardal tohumuyla ilgili erken dönem Budizmde anlatılan bir hikâyeye işaret edilir. Gautama Buddha, kederli bir anne ve hardal tohumuyla ilgili bir hikâyeye anlatır. Tek oğlunu kaybeden kadın, Buddha'dan oğlunun bedenini tedavi ile tekrar ister. Buddha kadına aile üyelerinden hiç kimsenin ölmediği birinden bir avuç hardal tohumu getirip getiremeyeceğini sorar. Kadın böyle bir şeyin mümkün olamayacağını

anlayınca isteğinden vazgeçer ve ölümün herkes için ortak olduğunu anlar (http://en.wikipedia.org/wiki/Mustard_seed). Ayrıca bu bitki, Budizmde otuz iki önemli bitkiden biri olarak kabul edilir. Bu bitki yukarıda da söylendiği üzere hastalıkları tedavi eder, burçların tehlikeli hareketlerini önler, cin tutmasını ve büyüü ortadan kaldırır, kötü rüya sonucu kişinin sakinleşmesini sağlar (Kaya 1994: 475, 2-9). Burada kullanılan ifade, her ne kadar hayvanlarla ilgili olmasa da bir hayvanın benzetme yoluyla özelliklerinden faydalanılması sonucu başka bir varlığa ad olması durumudur.

1.12. keklik/kekelik “keklik”: (Atalay 1999: I, 479; Çeneli 1975: 109; Dankoff-Kelly 1982: 357; Hauenschild 2003: 100-101).

keklik, Eski Uygurcada doğa tasvirlerinde kullanılır. Bk. *çılık*. Kelime, doğa tasvirlerinin yanında tıp ile ilgili metinlerde de yer alır. Buna göre, *kekelik ötin şeker birle tüz ülüş kılıp közke sürtser körmeser yme körür edgü bolur* (Rachmati 1930: 50-51) “Keklik ödünü şeker ile ezip göze sürse görmeyen (göz) de görür, iyi olur.” örneği verilebilir.

1.13. kekük “guguk kuşu”: “Seksek kuşu”, kemiği büyü ve tılsım için kullanılan bir hayvan (Atalay 1999: II, 287; Çeneli 1975: 110), yırtıcı bir kuş (Clayson 1972: 710b), bir tür doğan ya da kartal (Tekin 2004: 54), guguk kuşu (Tezcan 1974: 89), tavşancıl, kartal, kemiği büyü ve tılsım için kullanılan bir hayvan (Dankoff-Kelly 1984: 106; Hauenschild 2003: 101-102).

İrk Bitig’de “*oglan kekük tezekin bultı çekik etiñ kutlug bolzun tir* (Tekin 2004: 23) Bir oğlan kartal tezeğini buldu. Tarla kuşu! Etin kutlu olsun, der.” örneğiyle yer alan *kekük*, kehanet ya da nasihat için kullanılır.

“*yuy kekük çıntanlıg linhualıg yuul ögen* (Tezcan 1974: 981-982) Tavus ve guguk kuşu sandal ağaçlı ve lotus çiçekli nehir²” örneğinde ise tabiat tasvirinde kullanılmaktadır. Dolayısıyla burada kullanılan *kekük* sözü, yırtıcı bir hayvandan ziyade güzel bir kuşu ifade etmektedir ki bu da guguk kuşu ya da seksek kuşudur. Yine bununla ilgili olarak “*erdnilig kimide olurup biş türlüg yinçge oyun etizü kekük kızıgulg kalvink yuy kuşlar ünin işidü balık uluş kay kidinligler sayu keze yorıy meñi meñileyürler* (Tekin 1976: 32, 12-18) Cevherle süslü gemide oturup beş çeşit zarif musiki çalarlar. Guguk kuşu, kalavinka, tavus kuşları seslerini iştirirler. Şehirlerin sokak ve evlerinin her birinde yürüyerek sevinirler.” örneği verilebilir. Yine guguk kuşunun sesi, azizleri baştan çıkaran ses olarak gösterilir (Campbell 1998: 415).

Ayrıca guguk kuşu, Budizmde gerçek ve muhteşem hakikati bilmeyen ve sadece boş konuşan canlıları ifade eder (Soothill-Hodous 1937: 278a).

1.14. koburga “baykuş”: (Atalay 1999: I, 489; Çeneli 1975: 112; Clauson 587a; Dankoff-Kelly 1982: 363; Hauenschild 2003: 135).

Baykuş, eski Mısırlılarda ve Hintlilerde ölüm kuşudur. Çinlilerde baykuş görmek felakete alâmettir ve mutluluk ve servet habercisi ankanın karşıtıdır (Eberhard 2000: 59). Eski Uygurca metinlerdeki “*tükel törlüg törüsüz ayıg kılınçlıg iş işleser ötrü kamağ ayıg kılınçlıg şumnu ters tetrü nomlug turtlar onjin yilpig yekler kuzgun koburga ulatı yavlak belgülig korkınçıg ünüg kuşlar tükel törlüg yavlak irü belgüler alku evde barkta közüniür* (Bang-Gabain vd. 1934: 20, 57-61) (Kişi) pek çok kanunsuz günahları işlese daha sonra bütün şeytanî₂ ters₂ kanunlu tırthikalar, şeytanlar₂, kuzgun, baykuş ve kötü işaretli korkunç sesli kuşlar ve her türlü kötü işaretler (onun) evinde barkında görülür.” örneği de baykuşun kötü, uğursuz yaratılışıyla ilgilidir.

1.15. kögürçgen “güvercin”: (Atalay 1999: III, 419; Çeneli 1975: 112; Dankoff-Kelly 1984: 365; Hauenschild 2003:112-113).

Eski Uygurca “*üç yavlak yolta tugdukda ağıt kögürçgen kirpi bolmuşların* (Kaya 1994: 299, 5-7) Üç kötü yolda doğan angut, güvercin ve kirpi olanların” örneğinde belirtildiği üzere hayvan hayat şeklinde doğan kögürçgen, ayrıca bu dönemde sevgi belirten sözler arasında da sayılmaktadır. Eski Uygurca “*üç kögürçgen atayı laçınka kavıtur* (Kaya 1994: 620, 20-21) Sevgili üç güvercini şahine kaptırır.” örneğinde olduğu gibi kögürçgen, güzel adlandırmalarda da kullanılmaktadır. Aç Pars hikâyesinde oğulları için endişelenen anne, çocuklarını güvercine benzetmiştir. Burada güvercinin güzel bir hayvan olması da elbette etkili olmuştur.

kögürçgen, Eski Uygur tıp metinlerinde de önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda Eski Uygurcadaki tıp metinlerinde pek çok hayvan adıyla karşılaşabiliriz. Bu metinlerde geçen hayvan adları hastalıkların tedavisinde kullanılır. Güvercin de bu hayvanlar arasında sayılır. Bunun için Eski uygurcada “*kayu kişi yan ağıg erser kögürçken mayakın kara min birle çokuratıp üç kiçe yakzun edgü bolur* (Rachmati 1930: 39-41) Eğer birinin yanı ağrırsa güvercin gübresini karabiber ile kaynatıp üç gece sürsün, iyi olur.” örneğini verebiliriz. Burada verilen örnek güvercin gübresinin tedavide kullanıldığıyla ilgilidir.

1.16. kögüz “yeşil başlı ördek”: Tekin, kögüz sözünü “eine Art Vogel” olarak açıklar (Tekin 1980/1: 326a). Bununla ilgili olarak Zieme de *köyön* “utka krjakva”, *kögin örtek* “krjakva” açıklamasını yapar (Zieme 1991: 187).

Eski uygurcada yaygın bir kullanıma sahip olmayan kögüz, tabiat tasvirinde kullanılmıştır. Bk. *çılık*. Ayrıca *kwykwz k'kwk twdy* (Tekin

1980/1: 99) “Yeşilbaşlı ördek, guguk kuşu, papağan” örneği de verilebilir.

1.17. kugu “kuğu”: (Atalay 1999: III, 225; Çeneli 1975: 112; Dankoff-Kelly 1984: 267; Hauenschild 2003: 148), kuğu, kaz, ördek, beyaz su kuşu, turna vb. (Clauson 1972: 609b).

Budizmde simgesel bir anlam ifade eden kuğu, Buddha'nın seksen fiziksel işaretinden biridir ve Buddha'nın yürüyüşü kuğunun yürüyüşüne benzetilir (Xing 2005: 31). Ayrıca, Sarasvatī Buddha da bazen kuğu şekline bürünür (Soothill-Hodous 1937: 95b).

Eski Uygurcada ise *kugu*, genellikle benzetme amacıyla kullanılmaktadır. “*kugu kuş uçtu kölije konmaz kişi oğlu öge kelmez* (Bang-Gabain 1929: 30, 215-216) Kuğu kuşu uçtu, göle (tekrar) konmaz, insanoğlu övgüye gelmez.” örneğinde belirtildiği üzere *kugu*, bir atasözünde yer alır. Bu atasözüne göre, uçan kuş nasıl göle tekrar konmazsa insanoğlu da övüldüğü zaman kendini önemli biri hisseder ve kuşlar gibi yere bir daha hiç inmez. Böylece kuğu kuşunun özelliğinden faydalanılarak benzetme yapılmıştır.

İrk Bitig'de *kuğu*, “*er süke barmış yolta atı armış er kugu kuşka sokuşmış kugu kuş kanatıña urup anın kalıyu barıpan ögiğe kañıña tegürmiş ögi kañı ögirer sevinür tir* (Tekin 2004: 35) Bir adam orduya gitmiş. Yolda atı yorulmuş. Adam (bir) kuğu kuşuna rastlamış. Kuğu kuşu (onu) kanatlarına vurup onunla uçmuş ve anasına ve babasına erişirmiş. Anası babası neşe ve sevinç içinde, der.” şeklinde yer alır. Burada masalımsı bir anlatım söz konusudur.

1.18. kuş “kuş”: (Atalay 1999: I, 22; Çeneli 1975: 113; Dankoff-Kelly 1982: 263; Hauenschild 2003: 155-161).

Eski Uygurcadaki *kuş* sözü, kuş türünün tamamını karşıladığı için genel bir kavramdır. Bu dönemde *kara kuş*, *yuy kuş* gibi kuş türleri bulunmaktadır. Budizmde kuş, altı duyu organı için kullanılmış ve benzetme unsuru olmuştur. Budizmde altı duyu organı insanı günaha sevk eden unsurlar olarak kabul edilir. Altı duyu organının kuşlar gibi hareketli olduğu ve canlıları günaha sevk ettiği belirtilir. Bu durum “*altı kaçığılı orunta kök kalıgta kuş kuzgun tıdıgsızın uçar* (Kaya 1994: 365, 4-6) Altı hırsız yerinde (duyu objesi) gökyüzündeki kuş, kuzgun gibi engelsiz uçar.” örneğiyle gösterilebilir.

Ayrıca Eski Uygurca “*iki yigirmi bagragu nızvanıka bağısız uçar boş kuş teg bardılar* (Zieme 1985: 4, 50-53) On iki ihtirasa₂ bağısız uçan boş kuş gibi vardılar.” örneği de canlıların ihtiraslara karşı istekli olduklarını ifade eder. Burada yine benzetme yapılmıştır.

Kuş dilini öğrenmek insanlar için önemlidir. “*kuş kuzgun tilin yme ukdaçı bolgay* (Kaya 1994: 444, 6-7) Kuş ve kuzgun dilini de anlayacak.” örneği de Buddha'nın kuş dilini bildiğini ve kuşları anlayabildiğini işaret etmektedir. Zaten Buddha'nın en büyük özelliklerinden biri de bütün canlıları anlayabilmesidir.

Kuşlar hayvan hayat şeklinde doğan canlılar olduğu için ıstırap çekerler. Bu canlılar Buddha tarafından kurtarılmayı bekleyen varlıklardır. Buddha öğretisiyle bütün canlıları kurtarır ve onları ıstıraplarından çekip çıkarmaya çalışır. “*kuş keyikler kuvragınıy kamagnıy barça kanturur siz* (Kaya 1994: 493, 5-7) Kuş ve yırtıcı hayvanlar topluluğunun tamamını hep doyurursunuz.” örneği bunu açıklamaktadır.

Yine Budizmde canlıları öldürmek günah olduğu için kuşları öldürmek de yasaklanmıştır. “*kuşçı uçugma tınlıglarıg ölürgüçi boltum erser* (Müller 1911: 84, 10-11) Kuşçu, uçan canlıları öldürücü olduysam” örneğinde olduğu gibi Eski Uygurcada avcılık ve kuş öldürmek günah olarak kabul edilmiş ve on iki kötü meslek arasında sayılmıştır.

Ayrıca Eski Uygurcadaki “*kuş kuzgun açığ ünin etdiler* (Tezcan 1975: 1130) Kuşlar ve kuzgunlar acı seslerle öttü.” örneğinde belirtildiği üzere kötü olay sonucunda tabiatın vermiş olduğu tepkiyi ifade eder. Bu örnek Tripiṭaka üstadın gömülmesi sonucunda kuşların vermiş olduğu tepkidir.

1.19. kuşgaç “serçe”: (Atalay 1999: I, 455; Çeneli 1975: 113; Dankoff-Kelly 1982: 342; Hauenschild 2003: 161).

“*sarıg önlüg kuşgaçkayalar* (Kaya 1994: 34f, 1) Sarı renkli serçecikler” örneğinde belirtildiği üzere *kuşgaç*, serçe kuşunu ifade eder. Eski Uygurcada genellikle güzel tabiat tasvirlerinde kullanılmaktadır.

Ayrıca *şırışa kuşgaç* (Kaya 1994: 475, 23) “Şırışa (kuş) serçe” ifadesi ise bir bitki olarak tanımlanır. *şırışa kuşgaç* bitkisi, Lat. *Albizia lebeck* adlı bir ağacı ifade etmektedir. Bu ağacın boyu 18-30 metre arasında olup gövdesi 0,5-1 metre kalınlığındadır. Çiçeği beyazdır ve meyvesi kabukludur ve bu kabuğun içinde 6-12 arasında tohum bulunmaktadır. Bu bitkinin kabuğu öksürük, göz, gribal enfeksiyonlar, akciğer problemleri gibi hastalıkların tedavisinde kullanılır. Ayrıca kuvvetlendirici olarak da kullanılan bitkiden karın tümörlerinde de faydalanılır (http://en.wikipedia.org/wiki/Albizia_lebeck). Bu bitki Budizmde otuz iki önemli bitkiden biri olarak kabul edilir. Bu bitki hastalıkları tedavi eder, burçların tehlikeli hareketlerini önler, cin tutmasını ve büyüü ortadan kaldırır, kötü rüya sonucu kişinin sakinleşmesini sağlar (Kaya 1994: 475, 2-9).

1.20. kuzgun “kuzgun”: (Atalay 1999: I, 439; Çeneli 1975: 113; Dankoff-Kelly 1982: 331; Hauenschild 2003: 161-162).

Kargagillerden olan *kuzgun*, Eski Uygurcada benzetme unsuru olarak kullanılır. “*altı kaçıklıg orunta kök kalıgta kuş kuzgun tıdıgsızın uçar teg* (Kaya 1994: 365, 4-6) Altı hırsız yerinde (duyu objesi) gökyüzündeki kuş, kuzgun gibi engelsiz uçar gibi” örneği altı duyu organına benzetilmiştir. Budizmde altı duyu organı insanı günaha sevk eden unsurlar olarak kabul edilir. Burada altı duyu organının kuşlar gibi hareketli olduğu ve canlıları günaha sevk ettiği belirtilmektedir.

Yukarıda da belirtildiği üzere “*kuş kuzgun tilin yme ukdaçı bolgay* (Kaya 1994: 444, 6-7) Kuş ve kuzgun dilini de anlayıcı olacak” örneğiyle kuş dilinin bilinmesinin önemi belirtilmektedir.

kuzgun, Eski Uygur metinlerinde cehennem hayat şeklindeki günahkar canlıları cezalandırılan varlıklar arasında da sayılır. Bk. *karga*. Irk Bitig’de de “*kuzgunug ıgaçka bamış katıgı ba edgüti ba tir* (Tekin 2004: 14) Bir kuzgunu ağaca bağlamışlar. Sıkı bağla, iyi bağla, der.” cümlesi geçer. Buradaki anlamının tam olarak neyi karşıladığı bilinemese de *kuzgunu* insanlara zarar veren bir canlı olarak görebiliriz. Çin kültüründe önemli yere sahip olan kuzgun, güneşle bağlantılıdır. Efsaneye göre insanoğlunun yaşamını tehdit edecek kadar ısı üreten on güneş kuzgunu vardır. Bunlardan dokuzu vurularak gökten düşürülmüş, şimdi ise sadece biri kalmıştır (Eberhard 2000: 193). Ayrıca kuzgun, dindar bir kuş olarak da bilinir (Eberhard 2000: 194). Bu konuyla ilgili olarak da yine Irk Bitig’deki “*kul savı begiñerü ötüñür kuzgun savı teyrigerü yalvarur üze teñri eşidti asra kişi bilti tir* (Tekin 2004: 54) Kölenin sözü beyinden ricadır, kuzgunun sözü Tanrı’ya yakarıştır. (Bunları) yukarıda Tanrı işitti, aşağıda insan bildi, der.” örneğini verebiliriz.

1.21. laçın “şahin, doğan”: (Atalay 1999: I, 410; Çeneli 1975: 114; Dankoff-Kelly 1982: 311; Hauenschild 2003: 162-163).

Aç Pars hikâyesinde üç oğlu için kaygılanan annenin oğullarına zarar veren canlı için “*laçın kaptı kiçigin* (Kaya 1994: 633, 22) Küçüğünü şahin kaptı.” cümlesi örnek olarak verilebilir. Böylece *laçın*, Eski Uygurlarda hem yırtıcı hem de kötü varlıklar için gösterilebilir. Bu durum Eski Uygurlarda *laçın* sözünün kötü adlandırmalar için kullanıldığını ortaya koyar.

laçın, “*laçın inal* (Zieme 1985: 46, 35) Laçın İnal” örneğinde olduğu gibi Eski Uygur metinlerinde kişi adı olarak da kullanılmaktadır. Hayvan adlarının insanlara ad olması Türkler arasında yaygın bir davranıştır. Genellikle hayvan soyundan gelindiğini ifade etmek için insanlara arslan, doğan, tuğrul, boğa, pars, buğra, kutuz, tay, tay-boğa, pars-boğa gibi adlar verilir (Roux 2002: 187).

1.22. *laklak/lekkek* “*leylek*”: Yaygın bir kullanıma sahip olmayan *laklak/lekkek* kelimesi genellikle tabiat tasvirlerinde kullanılır. Bk. *çılık*.

1.23. *luu/naga* “*ejderha, yılan*”: Çinde hayatı (ER 1987: IV, 435) ve ilkbaharı (Beer 2003: 67) ve buna bağlı olarak doğumu (Beer 2003: 69) ya da yeniden doğumu ve ölümsüzlüğü temsil eden (Çoruhlu 2008: 105), Eski Hint kültüründe de tanrı Brahman olarak gösterilen ejderha (Campbell 1998: 220), Eski Uygurcada *luu* ve *naga* kelimeleriyle karşılaşılır. Skr. *nāga*, genellikle erkek ejderhalar için kullanılır (ER 1987: IV, 435) ve Eski Uygurcada “*nant nantapala naga* (Tekin 1976: 16, 32) Nanda, nandapala, naga” şeklinde yer alır. Hint kültüründe zenginliği ve verimliliği simgeleyen *nāga*, bazen yarı insan ve yarı yılan olarak gösterilir. Mitolojik kuş olan garuda’nın da karşıtıdır (Wessing 2006: 208-212). *luu* sözü ise Çince 龍 *lóng* sözünden gelmektedir. Skr. *nāga*, Çin. 龍 *lóng* olan ejderha, Eski Uygurcada genellikle *luu kan* olarak gösterilir. Bu *luu kan* da Skr. *nāgarāja* ve Çin. 龍王 *lóngwáng*’dır. Ejderha genellikle bir gölün, nehrin ya da denizin tanrısı olarak belirtilir (Soothill-Hodous 1937: 455a). Bu bağlamda Eski Uygurcada en fazla kullanılan “*anavatapta luu hanı ulug taluy ögüz erkligi* (Kaya 1994: 432, 1-2) Anavatapta’nın ejderha hanı, büyük gölün tanrısı” Skr. *Anavatapta* olarak gösterilebilir. Bu 阿耨達 阿那婆答多 *Ā nòu dá ā nà pó dá duō*, *Anavatapta*, Jambudvīpa’da bir göldür. Bu göl, Himālayaların kuzeyinde ve Gandha-mādana’nın da güneyindedir. Bu göl altın, gümüş gibi kıymetli taşları da içinde barındırır. Ayrıca bu göl, dört büyük nehrin de kaynağıdır. Bu gölün ejderha hükümdarı Bodhisattva’ya dönüşmüş ve diğer yedi ejderha hanını acılardan ve ıstıraplardan kurtarmıştır (Soothill-Hodous 1937: 290b, 380b).

Ayrıca ejderhalar, 五類天 *wǔ lèi tiān* beş tanrı türünden biri olan ve beşinci olarak gösterilen 地下天 *dìxià tiān* alt dünyanın canlıları arasında sayılır (Soothill-Hodous 1937: 129b). Bu alt dünya, Eski Uygurcada “*altın yağızka tayaklıg luu hanlarının* (Kaya 1994: 684, 19) Altta yağız (yere) bağlı ejderha hanlarının” olarak gösterilir. Bu alt dünyada ejderhalarla birlikte asurlar ve şeytanlar yer alır. Bu durum Eski Uygurcada “*luularnıñ yeklerniñ* (Kaya 1994: 426, 20-21) Ejderhaların ve şeytanların” örneğiyle gösterilir.

Bununla birlikte Eski Uygurcada ya da Budizmde ejderhalar da tanrılar gibi tapınmaya layık ve kutsal olan varlıklardır. Bunların da tanrılar gibi özel bir yere sahip oldukları düşüncesi her zaman ağır basar. Bu durum Eski Uygurcada “*teñrilerke luularka tapınguluk* (Kaya 1994: 399, 13-14) Tanrılara ve ejderhalara tapınılacak” örneğiyle açıklanır. Bu ejderhaların kutsal olmalarının bir diğer yönü de bu varlıkların sihirbazlıkta kullanılmalarıdır. Eski toplumlarda önemli bir yere sahip olan sihirbazlık Budizmin bazı kollarında büyük günahlar arasında sayılır

ve ejderhadan dolayı yapılan sihirbazlık on iki kötü meslek arasında sayılır. Bunu örneklemek gerekirse “*luu öntürgüçi yadçı boltum erser* (Müller 1911: 84-85, 12-13) Ejder sihirbazı, büyücüsü olduysam” örneğini verebiliriz.

Ayrıca *luu*, “*luu yıl onunç tolun ay otuzı* (Kaya 1994: 686, 14-15) Ejderha yılının onuncu dolunayının otuzu” örneğinde de olduğu gibi yıl adı olarak da kullanılmaktadır. Ejderha yılında yağmur çok yağar ve bolluk olur. Ayrıca savaş ve kan dökücülük çok olur. Arpa ve buğdayda bereket olur (Kabadayı 2007: 194).

Bütün bunların yanı sıra Eski Uygurcada “*soltın kök luu* (Bang-Gabain vd. 1934: 94) Sol tarafta mavi ejderha” örneği bulunmaktadır ki burada bir yıldız ismi olarak karşımıza çıkar.

1.24. ödreğ “ördeğ”: (Atalay 1999: I, 103; Çeneli 1975: 115; Dankoff-Kelly 1982: 134; Hauenschild 2003: 172-173).

Eski Uygur metinlerinde genellikle tabiat tasvirlerinde kullanılır. Bk. *çılık*.

1.25. sagızğan “saksığan”: Eski Uygurcada “*küntün kızıl sagızğan* (Bang-Gabain vd. 1934: 95) Güneyde kızıl saksığan” olarak ifade edilen *sagızğan*, bir yıldız adı olarak gösterilmektedir.

1.26. semürgük “serçe”: Balasagun dilinde bülbüle benzer bir kuş (Atalay 1999: II, 290; Çeneli 1975: 116; Dankoff-Kelly 1984: 108; Hauenschild 2003: 179-180).

Eski Uygurcada *semürgük* sözü, *kuşğaç* kelimesiyle birlikte kullanılır. Bu “*semürgük atlığ kuşğaçkayalar* (Kaya 1994: 34h, 12) Serçe adlı kuşlar” örneğiyle kanıtlanabilir. Böylece *semürgük* için de serçe tanımını yapabiliriz.

1.27. sunğur “sungur”: Sonkur kuşu, yırtıcı kuşlardan biri (Atalay 1999: II₉₅; Çeneli 1975: 117; Dankoff-Kelly 1984: 345; Hauenschild 2003: 191-192).

Eski Uygurcada *sunğur*, “*men sunğur totok* (Zieme 2009: 411₁₁₅) Ben Sunğur Totok” örneğindeki gibi kişi adı olarak kullanılmaktadır.

1.28. süğlün “sülün”: “Atalay 1999: I, 444; Çeneli 1975: 117; Dankoff-Kelly 1982: 334; Hauenschild 2003: 194).

Eski Uygurcada genellikle tıp metinlerinde yer alan *süglün*, hastalıkların tedavisinde kullanılır. Bunu Eski Uygurcada “*süglün eti* (Rachmati 1932: 3, 51) Sülün eti” örneğiyle gösterebiliriz.

1.29. üpüp/üpgük “İbibik, hüthüt”: (Atalay 1999: I, 78; I,100; Çeneli 1975: 121; Dankoff-Kelly 1982: 138; Hauenschild 2003: 233-234).

Eski Uygurcada genellikle tabiat tasvirlerinde kullanılır. Bk. *çılık*.

üpüp, Eski Uygurca tıp metinlerinde de geçer ve hastalıkların tedavisinde kullanılır. Buna göre, “*üpüp kuşnuñ süñükün yıpar birle koşup yüzke barça sürtser* (Rachmati 1932: 23, 5-6) İbibik kuşunun kemiğini kokulu ot ile bağlayıp yüze sürse” örneği verilebilir.

Ayrıca, Irk Bitig’de “*karı üpgük yıl tarumazkan etdi ödmeñ körmeñ ürkütmeñ tir* (Tekin 2004: 21) Yaşlı hüthüt (kuşu) (yeni) yıl (sabahı daha ortalık) ağarmamışken öttü. Heyecanlanmayın, bakmayın, ürkütmeyin, der.” örneğiyle yer alır.

1.30. takıgu “tavuk”: (Atalay 1999: III, 11; Çeneli 1975: 119; Dankoff-Kelly 1982: 336; Hauenschild 2003: 196)

Skr. *kukkuça* ve Çin. 雞 *jī* olarak belirtilen tavuk (Soothill-Hodous 1937: 470a), Eski Uygurcada “*kız aşı tıtagımta ... takıguda ulatı öküñ telim özlüglerig ölüriüp* (Kaya 1994: 4, 10-13) Sıcak yemek için... tavuk ve daha pek çok canlıları öldürüp” örneğinde gösterildiği gibi etinden faydalanılan bir hayvandır.

Ayrıca, “*at koyn takıgu ulatılar yme siziñe tayanurlar* (Kaya 1994: 490, 15-17) At, koyun, tavuk ve diğerleri size dayanırlar.” örneğinde de hayvan hayat şeklinde doğan canlılar, Buddha’nın öğretisinden faydalanmak ve insan hayat şeklinde doğmak için mücadele ederler.

takıgu, aynı zamanda Eski Türklerin on iki hayvanlı Türk takviminde de “*takıgu yıl* (Kara-Zieme 1976: B, 101) Tavuk yılı” şeklinde yer alır. Bu tavuk yılında, yiyecek çok olur; ama ülkede karışıklık çıkar. Bazı yerlerde büyük savaşlar ve hastalık çok olur. Ülkede doğal afetler görülür (Kabadayı 2007: 194-195).

Yine Eski Uygurca tıp metinlerinde yer alan *takıgu*, yumurtasından faydalanılan bir hayvan olarak gösterilmekle birlikte hastalıkların tedavisinde kullanılan bir hayvandır. Buna göre, “*özte uşak kart önser takıgu yumurtkasın öt birle sürtser edgü* (Rachmati 1930: 68-69) Vücutta ufak (bir) çıban çıksa tavuk yumurtasını öd ile sürse iyidir.” örneği verilebilir.

takıgu sözü, ayrıca “*takıgu adakı osoglug üç erdni tag señirlerin* (Tekin 1976: 102, 13-14) Tavukayağına benzer, üç cevher dağ etekleri” örneğinde de yer alır. Burada dağın eteği tavukayağına benzetildiği gibi Budizm için önemli terimlerinden olan üç cevher yani Skr. *tri-ratna*, *ratnatraya*, Çin. 三宝 “*sānbǎo*” (Soothill-Hodous 1937: 63b)

tavukayağına benzetilmiş olabilir. Budizmde üç cevher Buddha, Dharmā ve Saṅgha ya da Buddha, kanun ve dinî topluluktan oluşmaktadır (Soothill-Hodous 1937: 63b).

1.31. teglüken “akbaba”: (Tekin 1976: 471b; Tekin 1980/2: 115b).

Eski Uygurcada kullanılan *teglüken*, “*vijir tumşuklug karga kuzgun kara kuş teglükenler kelip buza butarlayu etimizni yinimizni üzüp iskep tançu tançu yiyürler* (Tekin 1976: 78, 20-24; Geng-Klimkeit vd. 1998: 37, 3-6) Elmas gagalı karga, kuzgun, kartal ve akbabalar gelip tahrip ederek etimizi, derimizi parçalayıp parça parça yerler.” örneğinde belirtildiği üzere cehennem hayat şeklindeki canlılara işkence yapan hayvanlar arasında sayılmaktadır.

1.32. togan “doğan, şahin”: Eski Uygurcada *togan*, kişi adı olarak kullanılmaktadır. Bununla ilgili olarak Eski Uygurca “*bo nişan men togan* (Yamada 1993: 57, 31) Bu nişan, imza ben Togan’ındır.” örneği verilebilir. Ayrıca, Bk. *laçın*.

İrk Bitig’de de dört yerde kullanılan *togan*, ya ağaç üzerine oturmuş etrafı seyretmekte “*ürün esri togan kuş men çıntan ıgaç üze olurupan meñileyür men* (Tekin 2004: 4) Ak benekli şahin kuşuyum. Sandal ağacı üzerinde oturarak mutlu oluyorum.” ya da yaptığı av ile “*togan ügüz kuşı kuşlayu barmış utru talım kara kuş kopupan barmış tir* (Tekin 2004: 43) Bir şahin, su kuşu avlamaya gitmiş. (Ama) yırtıcı bir kartal yerinden uçup karşısına çıkmış, der.” karşımıza çıkmaktadır.

1.33. togrıl “tuğrul”: Yırtıcı kuşlardan bir kuş, bin kaz öldürür, bir tanesini yer, erkek adı (Atalay 1999: I, 482; Çeneli 1975: 120; Dankoff-Kelly 1982: 359; Hauenschild 2003: 215-217).

Eski Uygurcada *togrıl*, kişi adı olarak kullanılmaktadır. Bununla ilgili olarak “*ögü vuşin tilik togrıl çunçin* (Kasai 2008: 241, 35) Ögü Vuşin Tilik Togrıl Çunçin” örneğini verebiliriz.

1.34. turya/turnya “turna”: (Atalay 1999: III, 239; Çeneli 1975: 121; Dankoff-Kelly 1984: 265; Hauenschild 2003: 225-226).

Eski Uygurca metinlerde yaygın bir kullanıma sahip olmayan kuş, doğa tasvirinde kullanılmıştır. Bk. *çılık*.

Ayrıca İrk Bitig’de de yer alan *turya/turnya*, “*turnya kuş tüşnekişe konmuş tuymatın uzakka ilinmiş uça umatın olurur tir* (Tekin 2004: 61) Turna kuşu tüneğine konmuş. Farkına varmadan tuzağa takılmış, uçmadan oturuyor, der.” örneğiyle yer alır. Turna, Başkırtların taptığı bir kuş olmakla birlikte, Türkiye’de de genç evli kadını simgeler (Roux

2002: 197). Aynı zamanda Çin kültüründe de önemli yere sahip olan turna, uzun ömrü simgeler (Eberhard 2000: 307-308).

1.35. *tuti* “papağan”: Zieme, kelimeyi “papağan” olarak anlamlandırır ve Soğ. *twty* kelimesinden geldiğini gösterir (1991: 187). Eski Uygurcada kullanılan *tuti* sözü, Soğdca *twty* B, طوطى *tūtī* “parrot” (Gharib 1995: 393b)dur. Kelime, Eski Uygurcada tabiat tasvirlerinde kullanılır. Bk. *çılık*.

1.36. *ügi* “baykuş”: “Atalay 1999: I, 161; I, 9; Çeneli 121; Dankoff-Kelly 1982: 174; Hauenschild 2003: 232-233).

Eski Uygurcada kullanılan *ügi*, uykuya dalmış cahil insanları ifade eder. Budizmde uykuya dalmış olan canlılar Buddha'nın öğretisinden nasiplenmemiş ve cahil kalmış varlıklardır. Bu durum Eski Uygurcada “*kaltı birök bo yirtinçüde kargalı ügili ikegü kayu üdte tüzülüp bir uyalıg bolsarlar* (Kaya 1994: 34ğ, 16-19) Eğer bu yeryüzünde karga ve baykuş ikisi her hangi bir zamanda dizilip uyansalar.” örneğiyle açıklanabilir. Böylece bu dönemde kullanılan *ügi* sözü, metaforik bir anlam taşımaktadır.

1.37. *yuy kuş* “Tavus kuşu”: “Atalay 1999: III, 144; Çeneli 1975: 122; Dankoff-Kelly 1982: 263; Hauenschild 2003: 249-250)

Budizmde tavus kuşu, beş Dhyâni Buddha'dan Amitâbha'yı, beş Dhyâni Bodhisattva'dan Avalokite vara'yız ve Śākyauni Buddha'yı ifade eder (Soothill-Hodous 1937: 120b). Eski Uygurcada kullanılan şu örnek de “*yaya yuy kuş at garudı arslanlık örgünlerte yarp ornanmış edgün barmış biş hañlarka* (Kaya 1994: 678-679, 23-1) Fil, tavus kuşu, at, garuça ve aslanlı tahtlarda sağlamca yerleşmiş iyilikten gelmiş beş hanlara.” bu açıklamayı doğrulamaktadır. Burada kullanılan *yuy kuş* özellikle Buddha ve Bodhisattvaları göstermektedir. Böylece metaforik bir anlam taşımaktadır.

2. Dört Ayaklı Canlılar:

Eski Uygurcada dört ayaklı canlılar “*tört butlug tınlıg* (Asmussen 1965: B, 81) Dört ayaklı canlı” olarak gösterilir. Dört ayaklı canlılar dünyası, Manihaizmde önemli bir yere sahip olup dört ayaklı canlılar tarafından yerleşilen ateş dünyasını ifade eder (Lieu 1985: 10).

2.1. Vahşi Hayvanlar:

Eski Uygurcada yer alan vahşi hayvanlar genellikle kötü hayat şeklinde bulunan ve etraflarına korku veren canlılardır. Fakat aslan gibi saygı duyulan canlılar da vahşi hayvanlar arasında sayılır.

2.1.1. *adıg* “ayı”: (Atalay 1999: I, 63; Çeneli 1975: 101; Dankoff-Kelly 1982: 105; Hauenschild 2003: 14-15).

Orta Asya ve Sibirya halklarında ayı ile kadın arasında cinsel ilişki olabileceği konusunda çeşitli hikâyeler anlatılmaktadır. Ayrıca ayının aslında insan olduğuna da inanılır. Böylece ayı ata hayvanlardan biri olarak karşımıza çıkar (Roux 2005: 292-297). Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Irk Bitig’de ise “*adıglı toğuzlı art üze sokuşmış ermiş adıgıñ karnı yarılmış toğuzıñ azığı sınmış tir* (Tekin 2004: 6) (Bir) ayı ile (bir) domuz (bir) dağ geçidinde çarpışmışlardır. Ayının karnı yarılmış, domuzun azı dişleri kırılmış, der.” örneğinde yer alan *adıg*, domuz ile yaptığı kavgada gösterilir.

adıg, Eski Uygurca metinlerinde ayrıca “*adıg biçin arslannıñ* (Zieme 1985: 11, 9) Ayı, maymun, aslanın” örneğinde olduğu gibi yabancı hayvanlar arasında sayılır.

2.1.2. *ak pars* “*ak pars*”: Eski Uygurcada kullanılan *ak pars*, “*oñdun ak pars* (Bang-Gabain vd. 1934: 95) Sağ tarafta *ak pars*” örneğinde olduğu gibi bir yıldız ismi olarak karşımıza çıkar.

2.1.3. *arslan* “*aslan*”: (Atalay 1999: I, 75; Çeneli 1975: 102; Dankoff-Kelly 1984: 361; Hauenschild 2003: 24-28).

Aslan, Türklere Budizm yoluyla girmiş olan bir hayvandır (Esin 2001: 140). Eski Çinde dört mevsimle ilişkilendirilir ve kış mevsimini temsil eder (Beer 2003: 67) ve kış mevsimine de bağlı olarak ölümü simgeler (Beer 2003: 69). Skr. *siṃha* ve Çin. 師子 *shī zi* olarak gösterilen *arslan*, korkusuzluğu ve hayvanların kralı olmasından dolayı Budizmde Buddha’yı işaret eder (Soothill-Hodous 1937: 324a; ER 1987: VIII, 556-557). Aşağıdaki örnekte yer alan “*yalañukların arslanı* (Müller 1931: 10, 54) İnsanların aslanı” ya da “*şakılığların ulug arslanı* (Kaya 1994: 660, 6) Şākyalıların büyük aslanı” ifadesi Śākya mūni Buddha’yı karşılar.

Aynı zamanda Skr. *siṃha* “aslan” terimi, bir Buddha şekli ve Maitreya Buddha’dan sonra gelecek olan bir Buddha olarak tanımlanır (Edgerton 1953: 594b).

arslan sözü, her ne kadar Śākya mūni Buddha’yı karşılasa da aynı zamanda başka Buddhaların da ismi olabilmektedir. Örneğin “*kisari arslan azıglı atlıg teñri burhan* (Röhrborn 1971: 36-38) Aslan₂ cesaretli adlı tanrı Buddha”; “*kisari arslan küçlüg atlıg teñri burhan* (Röhrborn 1971: 706-707) Aslan₂ güçlü adlı tanrı Buddha”; “*kisari arslan törüllüg atlıg teñri burhan* (Röhrborn 1971: 40-41) Aslan₂ töreli adlı tanrı Buddha” ifadeleri Skr. *Siṃhabala* “aslan gücü” sözünü karşılar. Böylece Skr. *Siṃhabala* bir Buddha’nın adı ya da yaksa’nın ismi olarak tanımlanır (Edgerton 1953: 595a). Yine “*sinhaprabası atlıg teñri burhan* (Kaya 1994: 173, 16-17) Siṃhaprabhāsa adlı tanrı Buddha” örneğinde

bulunan Skr. *Siṃhaprabhāsa* “aslan ışığı” sözü de yine bir Buddha’nın ismi olarak kabul edilir (Soothill-Hodous 1937: 324a, 347b).

Aynı zamanda aslan kükremesi ifadesi de Eski Uygurcada ya da Budizmde geniş olarak yer alır. Aslan kükremesi, Skr. *siṃhanāda* ve Çin. 師子吼 *shī zi hōu* olarak ifade edilir. Aslan kükremesi, otoriteyi ya da güçlü vaazı gösterir. Aslan kükremesi bütün hayvanları titretir, filleri yener, kuşları ve balıkları yakalar. Böylece Buddha’nın vaazı da bütün dinleri yok eder, şeytanları yener, aykırı düşüncelileri kuşatır ve sefil hayatları yakalar (Soothill-Hodous 1937: 324b). Görüldüğü üzere aslan kükremesi metaforik bir anlam taşımakta olup Buddha’nın gücünü ve otoritesini göstermektedir. Bu durum Eski Uygurcada “*ulug bulut arslan etinlig bodisatav* (Zieme 1996: 169-170) Büyük bulut aslan sesli, kükremeli Bodhisattva” şeklinde örneklendirilebilir. Ayrıca Budizmde Siddhartha Gautama’nın saraydan kaçarken ki haykırışı aslan kükremesine benzetilmiştir. Aslan kükremesi, güneş ruhunun sesi, aklın saf ışığının ilkesi ve gelecek olan ışığın aslan gibi atılganlığı hakkında bir uyarıdır (Campbell 1998: 309)

Aslan ile ilgili ifadeler aynı zamanda Buddha’nın otuz iki işaretinden ikisini de ifade eder. Buddha’nın otuz iki işaretinden biri onun vücudunun aslan vücudu gibi geniş olmasıdır. Bu işaret Skr. *siṃhapūrvārdhakāya* olarak gösterilir (Edgerton 1953: 459b). Skr. *siṃhapūrvārdhakāya* da Eski Uygurcada “*keyikler begi arslanların teg keñ alkıg belinte örüki etözin* (Geng-Klimkeit vd. 1998: 62, 4-7) Hayvanlar kralı aslanları gibi geniş₂ belinde bağlı vücudu” şeklindedir. Diğer bir işaret ise onun çenesinin aslanın çenesi kadar güçlü olmasıdır. Bu da Skr. *siṃhahanu* olarak ifade edilir (Edgerton 1953: 459b). Skr. *siṃhahanu*, Eski Uygurcada “*arslanların teg keñ alkıg tep tegirmi kasagların* (Geng-Klimkeit vd. 1998: 62, 16-18) Aslanları gibi geniş₂ yusuvarlak çeneleri”, “*burhanların kasıkları arslanların teg bolup* (Müller 1922: 72, 31-1) Buddhaların kasıkları aslanları gibi olup” olarak gösterilir. Ayrıca Buddha’nın seksen fiziksel işareti içerisinde biri de Buddha’nın yürüyüşünün aslan yürüyüşüne benzetilmesidir (Xing 2005: 31).

Budizmde aslan, beş Dhyāni Buddha’dan Vairocana’yı, beş Dhyāni Bodhisattva’dan Samantabhadra’yı ve Krakucchanda Buddha’yı ifade eder (Soothill-Hodous 1937: 120b). Bu durum Eski Uygurcada “*yaña yuy kuş at garudı arslanlıq örgünlerte yarp ornanmış edgün barmış biş kañlarka* (Kaya 1994: 678-679, 23-1) Fil, tavus kuşu, at, garuða ve aslanlı tahtlarda sağlamca yerleşmiş iyilikten gelmiş beş hanlara” şeklinde gösterilebilir. Burada kullanılan *arslan* sözü, yukarıda da açıklandığı üzere Buddha’yı karşılamaktadır. Yukarıdan beri Buddha’nın aslana benzetilmesinin nedenini Hinduizmdeki on tanrı

arasında sayılan *aslan-adam* “narasiṃha” (ER 1987: VI, 350) düşüncesine bağlayabiliriz. Ayrıca örnek cümlede geçen *arşlanlıg örgün* “aslanlı taht”, Eski Uygur metinlerinde sıklık gösterir. Bu ifade, daha sonraki dönemlerde hükümdarlık göstergesi olarak kullanılmaktadır (Esin 2001: 140).

Bütün bu açıklamaların yanı sıra *arşlan* sözü, hayvan hayat şeklinde yaşayan hayvanı yani aslanı ifade eder. Bu da “*arıgda semekte tişi arşlanıñ tuğurguluk ödi kolusı yakın kelti* (Ölmez 1993: 181₆₋₇) Ormanda₂ dişi aslanın doğuracağı vakti₂ yakındı.” örneğiyle tanıklanabilir.

Ayrıca *arşlan* sözü, Eski Uygurcada “*oğlumuz yegen arşlan* (Zieme 1975: 707) Oğlumuz Yegen Arşlan” örneğindeki gibi kişi adı olarak da kullanılmaktadır.

2.1.4. bars “pars”: (Atalay 1999: I, 344; Çeneli 1975: 103; Dankoff-Kelly 1982: 271; Hauenschild 2003: 56-59)

Pars, yırtıcı bir hayvan olmasından dolayı canlılar için tehlikelidir. Canlılar bu hayvanın tehlikesinden kurtulmaya çalışır. Bu durum Eski Uygurcada “*ötrü bars irbiz arşlan büride ulatı kadir yavlak keyikler adasıntın...bo biş türlü adaların korkınçlartın ozar kutrulur* (Kaya 1994: 325-326, 19-21-1-3) Sonra pars, vaşak, aslan, kurt ve diğer kötü canavarların tehlikesinden...bu beş türlü tehlikelerden korkulardan kurtulur₂.” örneğiyle gösterilebilir. Yukarıdaki vahşi hayvanlar, aslında metaforik bir anlam ifade etmektedir. Bu hayvanlar canlıların ihtiraslarını ve hırslarını göstermede kullanılmaktadır.

bars sözü, tehlikeli hayvanlardan biri olarak gösterilmekle birlikte Tanrıların da özelliklerini ifade etmekte kullanılmaktadır. Eski Uygurca metinlerde “*bars başlıg manibatri teñri* (Zieme 2005, A, 86) Pars başlı Mañibhadra Tanrı” buna iyi bir örnektir. Tanrı Mañibhadra, Budizmde sekiz komutandan biri ya da *yakşaların* hükümdarı olarak tanımlanır (Soothill-Hodous 1937: 435b). Eski Uygurcadaki “*ülgülençsiz yüüzlüg ülgülençsiz koollug yılanlar üze sevigisiz itig tümegler üze itiglig tümeglig bars terisi* (Kara-Zieme 1976: D, 12-14) Sayısız yüzlü, sayısız kollu yılanlar üzerine sevimsiz süsler üzerine süslü pars derisi” örneği de yılanın çirkinliğine karşı parsın güzelliğinin gösterilmesi olarak ifade edilebilir.

Ayrıca *bars*, Türklerin on iki hayvanlı Türk takviminde “*bars yıl* (Zieme-Kara 1978: 1007-1008) Pars yılı” şeklinde de yer alır. Bu pars yılında hükümdarlar arasında kavga olur ve halk arasında huzursuzluk çıkar. Denizcilerin gemileri batır, kışları olduğundan kısa ve soğuk geçer (Kabadayı 2007: 189).

Eski Uygurcada *bars* sözü, yaygın olarak kişi adı olarak da kullanılmaktadır. Bunun için Eski Uygurca “*kutaddmış bars* (Clark 1982: 514) Kutatmış bars”, “*beg bars* (Yamada 1993: 70, 8) “Beg bars”, “*kul bars* (Kasai 2008: 158, 16) Köle bars” gibi örnekleri sıralayabiliriz.

2.1.5. böri “kurt”: (Atalay 1999: I, 36; Çeneli 1975: 104; Dankoff-Kelly 1984: 264; Hauenschild 2003: 67-70).

Eski Mısır, Yunan ve Roma’da savaş kahramanı (ER 1987: XV, 432) olarak nitelendirilen kurdun Mısır’da kurt Tanrısı Upwaut olduğunu ve Türkler arasındaki liderlik vasfını yukarıda açıklamıştık. Bk. Giriş. Ayrıca Köktürkler, Wu-sunlar ve Kao-çuların efsanelerinde kurttan türeyiş görülür (Ögel 1989: 14). Kurt, Hint kültüründe gaddarlık ve açgözlülüğü, karanlık ve ölümü ifade eder. Yine Çin kültüründe de tamah ve doymazlığı simgeler (ER 1987: XV, 432).

Eski Uygurcada ise yırtıcı hayvanlar arasında olan ve et yiyen kurt, canlıların korktuğu bir hayvandır. Bu yırtıcı hayvanlar canlılar için her zaman tehlike yaratır. İnsanlar bu korkutucu hayvanlardan kurtulmak için de Budizme sığınır. Bu durum “*ötrü bars irbiz arslan böride ulatı kadir yavlak keyikler adasıtın...bo biş törlüg adalartın korkınçlartın ozar kutrulur* (Kaya 1994: 325-326, 19-21-1-3) Sonra pars, vaşak, aslan, kurt ve diğer kötü canavarların tehlikesinden...bu beş türlü tehlikelerden korkulardan kurtulur₂.” örneğiyle açıklanabilir.

Ayrıca *böri* kelimesi, “*kirtgünç köjüllüg upasi böri buka* (Kara-Zieme 1976: 110-111) İmanlı gönüllü upāsikā Böri Buka” örneğinde olduğu üzere özel isim ya da lakap olarak da kullanılmaktadır. Bunun nedeni kurdun Türk’ün maneviyatındaki yeridir.

Eski Uygurca tıp metinlerinde yer alan *böri*, hastalıkların tedavisinde kullanılan bir hayvan olarak gösterilir. Buna göre, “*böriniñ süjükin tilin kurıtıp kal it tartmış kişike başınka yaksar edgü bolur* (Rachmati 1930: 79-80) Kurdun kemiği ile dilini kurutup deli ve köpek kapmış kişinin başına sürse iyi olur.” örneği verilebilir.

Bütün bu açıklamaların yanında Eski Uygurcada *böri* sözü, hayvan anlamından ziyade “düşman” anlamını da ifade eder. Bunun için “*içtin sı(n)gar ıgsız kegänsiz taştın sıñar yağsız böri-siz adas(ı)z tudasız küyü küzätü turmak-ları bolzun* (Kasai 2008: 229, 10-11) İç taraftan hastalısız, dış taraftan düşmansız₂ ve tehlikesiz₂ gözetmiş olsun.” örneği verilebilir.

2.1.6. irbiz “vaşak”: (Clason 1972: 199a). *irbiz* sözü, Abik’in makalesinde *erbüz* “Sibirya parısı” başlığında ele alınmıştır. Abik, bu sözü Arat’ın *arbuз* “ahmak”, Tezcan’ın *erbüz* okuduğunu ve Uygurcadaki *irbiz* kelimesiyle bağlantı kurarak “Sibirya parısı” olarak anlamlandırdığını,

Dankoff-Kelly'nin *arwuz* "erkek adı" ve son olarak Atalay'ın *erwüz* okuduğunu belirtir (Abik 2009: 14). *irbiz*, vaşak, kedi cinsinden bir hayvan olup diğer yırtıcı hayvanlar gibi et ve kan ile beslenir. Bu durum Eski Uygurcada "*parsnuñ irbizniñ manunuñ arslannuñ böriniñ tilküniñ aşı erser yalañuz yintem isig et kan erür* (Kaya 1994: 610, 13-16) Parsın, vaşağın, kedinin, aslanın, kurdun, tilkinin yemeği ise sadece tamamıyla sıcak et ve kandır." örneğiyle gösterilebilir. Ayrıca bu ve bunun gibi yırtıcı hayvanlar, canlıların korktukları ve kendileri için bir tehlike olarak gördükleri varlıklardır.

Ayrıca Eski Uygur Türkçesindeki "*irpiz kudrugı* (Bang-Gabain vd. 1934: 93) Vaşak kuyruğu" örneği Drevnetyurskiy Slovar'a göre "Merkür gezegeni" olarak tanımlanmaktadır (1969: 211). Emel Esin'e göre *irbiz kudrugı* "Utarit'in adı olmakta, bu gezen gibi kuzeyde sayılan Basaman isimli alp-tanrının tuğu olarak gösterilir" (2001: 140-141). Ayrıca, Uygur sanatında bir cins tuğ olarak tanımlanır ve göksel şekilde uğurlu sayılırken yer altı hareketlerinde ise kötülük olarak kabul edilir (Esin 2001: 91).

2.1.7. kaplan "kaplan": Eski Hint mitolojisinde önemli yere sahip olan kaplan, Tanrı ya da Tanrıçaların özelliğini taşır (ER 1987: VII, 183). Eski Uygurcada ise yaygın bir kullanıma sahip olmayan *kaplan* kelimesi, bu dönemde karşımıza atasözü olarak çıkar. Bunun için "*koço tagınta kaplan yok kudug suvınta balık yok* (Zieme 1991: 344) Koço Dağında kaplan yok (olmaz), kuyu suyunda balık yok (olmaz)." örneğini verebiliriz.

2.1.8. karsak "step tilkisi": Derisinden güzel kürk yapılan bir hayvan, bozkır tilkisi (Atalay 1999: I, 473; Çeneli 1975: 109; Dankoff-Kelly 1982: 353; Hauenschild 2003: 126-127).

Eski Uygurcada "*manu irbiz tilkü karsak yuy kara kuş ulatı et yideçi kan içdeçi tınlıglar* (Kaya 1994: 599, 15-17) Kedi, vaşak, tilki, step tilkisi, tavus kuşu, kartal ve et yiyici, kan içici canlılar" örneğinde vahşi hayvanlar sıralanmakla birlikte aslında bir ikileme ya da ikili söyleyiş de vardır. Buna göre *manu* ile *irbiz*, *tilkü* ile *karsak*, *yuy* ile de *kara kuş* benzer hayvanlardır. Böylece *karsak* tilki cinsinde bir hayvanı işaret eder.

2.1.9. kelen "gergedan": Çince *ki-lin* "gergedan" (Arat 1991: 427) olarak gösterilen kelime, Oğuz Kağan Destanı'nda ise *kıyand* olarak okunmuştur (Bang-Rahmeti 1936: 35-36).

Gergedan boynuzu, Çinde bilginlerle bağdaştırılır ve şans getirdiğine inanılır. İyi bir bilginin sahip olması gereken sağlam karakterin de simgesidir (Eberhard 2000:124). Eski Uygurcada da kullanılan "*kelen keyik müyüzi teg atıñ küüñ kötlürgey* (Bang-Gabain

1929: 6, 42-43) Gergedan boynuzu gibi adın şanın gidecek.” örneğindeki *kelen keyik müyüzi* ifadesi gergedan boynuzunun önemini gösterebilir.

2.1.10. lagzın “domuz”: Köktürk ve Uygur Kağanlık yazıtlarında sıklıkla kullanılan *lagzın*, Eski Uygurcada ise yaygın kullanılmaz. Onun yerini bu dönemde *toğuz* kelimesi almıştır. Buna rağmen Eski Uygurca metinlerinde de ender olarak yer alan *lagzın*, “*üküş ud koy kuş takıgu it lagzın agulug yılan ulatı tınlıglarığ ölümiş erser alku ağır tsuy irinçü kalmış ol kişi köni köni tamuka kirmiş kergek* (Zieme 2009a: 407) Pek çok sığır, koyun, kuş, tavuk, köpek, domuz, zehirli yılan ve başka canlıları öldürmüş ise bütün günahlar(ından dolayı) aşağılanmış o kişinin doğrudan cehenneme girmesi gerekir.” örneğindeki gibi kullanılır ve öldürülmemesi gereken hayvanlar arasında sayılır.

2.1.11. manu “vahşi kedi”: (Clauson 1972: 767a). *Manu*, Eski Uygur metinlerinde vahşi hayvanlar arasında sayılır ve bu hayvan da et ve kan ile beslenir. Bunu “*parsnuğ irbizniğ manunuğ arslannuğ böriñiğ tilküniğ aşı erser yalağuz yintem isig et kan erür* (Kaya 1994: 610, 13-16) Parsın, vaşağın, vahşi kedinin, aslanın, kurdun, tilkinin yemeği ise sadece ve tamamıyla sıcak et ve kandır.” örneğiyle gösterebiliriz.

2.1.12. tilkü “tilki”: (Atalay 1999: I, 54; Çeneli 1975: 119; Dankoff-Kelly 1982: 324; Hauenschild 2003: 211-212).

Vahşi hayvanlar arasında sayılan *tilkü*, Eski Uygurcada “*manu irbiz tilkü karsak yuy kara kuş ulatı et yideçi kan içdeçi tınlıglar* (Kaya 1994: 599, 15-17) Kedi, vaşak, tilki, step tilkisi, tavus kuşu, karakuş ve et yiyici, kan içici canlılar” örneğiyle et yiyen ve kan içen bir canlı olarak gösterilir.

Tilki, hayvanlar âleminde kurnazlığıyla bilinen bir hayvandır (Eberhard 2000: 302). Bununla ilgili olarak Eski Uygurca metinlerdeki “*igid yanlok sakınçlıg tilkü yekig öñi kiterip* (Röhrborn 1996: 271-276) Yalancı düşünceli tilki şeytanı ayrı götürüp” örneği bunu kanıtlar.

Eski Uygur metinlerinde *tilkü*, atasözü olarak da kullanılmaktadır. Bunun için “*körkle tilkü üçük bir tilkü terisi ermez adınçig ulug ordular üküş ıgaçlar kuvragıntın témin büter* (Ölmez 1994: 1297-1301) Görkemli bir tilki kürkü tek bir tilki derisi(nden ibaret) değildir, (benzer şekilde) olağanüstü büyüklükteki saraylar (da) ancak çok sayıda ağacın bir araya getirilmesiyle yapılabilir.” örneği verilebilir.

2.1.13. toğa “kaplan”: Bebür, kaplan cinsinden bir hayvan, kişi adı (Atalay 1999: III, 368; Çeneli 1975: 120; Dankoff-Kelly 1984: 337; Hauenschild 2003: 218).

toğanın Sibiryaya panteri olduğuna inanan Roux, ayrıca Doğu dünyasındaki kaplanın Batı dünyasındaki aslanın yerini tuttuğunu belirtir

(Roux 2002: 196). Eski Uygurca metinlerde ise “*men toņa buk-a* (Kasai 2008: 218₂) Ben Toņa Buka”, “*toņa saņun* (Kasai 2008: 224, 10) Toņa Saņun” örneklerinde olduğu gibi kişi adı olarak kullanılmaktadır.

2.1.14. toņuz “domuz”: (Atalay 1999: I, 304, Çeneli 1975: 120; Dankoff-Kelly 1984: 335; Hauenschild 2003: 218-221).

Buryatların yabandomuzunu ata ruhu olarak gördüklerini ya da Kırgızların dişi domuzdan türediklerini (Roux 2005: 291) anlatan efsaneler söylene de bu konuyla ilgili tam bir bilgi bulunmamaktadır. Bu makalede ele alınan hayvanların tamamının çeviri metinlerden alındığını tekrar söylemekte fayda vardır. Çünkü aşağıda verilecek örnekte domuz etinden faydalanma söz konusudur. Eski Türklerin bu hayvanın etini yeyip yemediklerini bilmemekteyiz. Bununla birlikte Roux’un ifadesine göre, sadece Tunguzlarda olmak üzere domuz, bazen tek başına bazen de atla birlikte kurban edilir (2002: 193). Eski Çin, Kore ve Tibet kültüründe ise büyük kurban törenlerinde sığır, koyun ve domuzun kurban edildiği bilinmektedir (ER 1987: X, 195-196). Aşağıdaki ikinci örnek de muhtemelen böyle bir törenin kalıntısı olabilir.

Eski Uygurca “*yılkı ajunıta tugdukta ud eşgek katır toņuz bolmuşların* (Kaya 1994: 299-300, 23-1) Hayvan dünyasında doğduğunda sığır, eşek, katır ve domuz olduklarını” örneğinde hayvan hayat şekillerinden birinde doğan ve bu hayatında ıstırap çeken bir canlı olarak gösterilen *toņuz*, aynı zamanda “*kız aşı tıltagınta ... toņuz ... öküş telim özlüglerig ölüriüp* (Kaya 1994: 4, 10-13) Sıcak yemek için ...domuz...(gibi) pek çok canlıyı öldürüp” örneğinde de belirtildiği üzere etinden faydalanılan bir canlıdır.

Ayrıca *toņuz*, Eski Türklerin on iki hayvanlı Türk takviminde “*toņuz yıl* (Kara-Zieme 1976: L₁₈) Domuz yılı” şeklinde de yer alır. Bu domuz yılında, kar ve soğuk çok olur, hükümdarlar arasında kargaşa çıkar. Tehlikeli hastalıklar çoğalır, hayvanlar telef olur. Meyveler bollaşır. Halk sürekli göç eder (Kabadayı 2007: 193).

Eski Uygurcada *toņuz*, “*yana kotur emi aç karınta toņuz öti üç tay birle içser kotur kiter sınımış em ol* (Rachmati 1930: 174-175) Yine uyuz hastalığının ilacı aç karnına domuz ödünü üç ölçekle içse uyuz gider, denenmiş ilaçtır.” örneğindeki gibi tıp metinlerinde de kullanılmaktadır.

2.2. Av Hayvanları:

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tespit edilen av hayvanları genellikle cehennem hayat şeklindeki canlıların aldıkları vücut şekillerini ifade etmekle birlikte yer ismi olarak da kullanılabilir.

2.2.1. adgırak “erkek geyik, dağ keçisi tekesi”: Kulakları ak, vücudunun diğer tarafları kara olan erkek geyik, dağ keçisi tekesi (Atalay

1999: I, 144; Çeneli 1975: 101; Dankoff-Kelly 1982: 163; Hauenschild 2003: 14).

adgırac sözü, Eski Uygurcada günahkâr canlıların cehennem hayat şeklinde doğdukları zaman aldıkları vücutları ifade eder. Bunun için Eski Uygurca “*tamudın kurtulup amtı bu örtlüg torların yörgeñmiş etözlüg kiçig tamularda tugmış erürler munta tugup sıgun muygak başlıg umga teke adgırac sukak başlıg tamulug tınlıglar kelip üç adrı süñün olarnı oksuz teginçsiz öz konukra sançarlar tartarlar* (Tekin 1976: 75, 9-16) Cehennemden kurtulup şimdi bu alevli ağlarla çevrilmiş, (herhangi bir) vücutları (olduğu halde) küçük cehennemlerde doğmuşlardır. Burada doğduktan sonra geyik başlı, dağ keçisi, teke, erkek geyik, beyaz geyik başlı (olan) cehennemlik yaratıklar gelip üç cevherli mızrakları ile bunları gelişi güzel kendi yakınındaki komşusunu vururlar, çekerler.” örneği verilebilir. Burada canlıların hayvan başlı olmaları dikkat çekicidir. Çünkü Orta Asya kültüründe karma vücuda sahip canlılar ön plandadır. Örneğin at vücutlu geyik başlı olan yaratıklar, kadın başlı kuş gövdeli yaratıklar, kanatlı aslanlar oldukça sık kullanılır (Roux 2002: 197).

2.2.2. *elik* “erkek ceylan, karaca”: (Clauson 1972: 142a).

İrk Bitig’de “*kanlık süsi avka ünmiş sagır içre elik keyik kirmiş eligin tutmuş kara kamağ süsi ögirer tir* (Tekin 2004: 63) Hanın ordusu ava çıkmış. Avlak içine bir erkek karaca girmiş. (Onu) elleri ile tutmuşlar. (Hanın) bütün sıradan askerleri seviniyor, der.” örneğiyle yer alan *elik*, Eski Uygurca metinlerde yaygın bir kullanıma sahip değildir. Bu örnekte de hanın, hükümdarın ordusunun muhtemelen savaşa hazırlık için yapmış oldukları bir av sahnesi anlatılmaktadır.

2.2.3. *imga* “dağ keçisi”: (Clauson 1972: 158a-b).

İrk Bitig’de *imga* sözü, “*bars keyik eñleyü meñleyü barmış orto yerde imgaka sokuşmış esri imga yalım kayaka ünüp barmış ölümte ozmuş ölümte ozupan ögire sevinü yoriyur tir ança bilin edgü ol* (Tekin 2004: 49) Bir kaplan avlanmaya gitmiş. Orta yerde bir yaban keçisine rastlamış. Benekli yaban keçisi gidip yalçın bir kayaya çıkmış, ölümden kurtulmuş. Ölümden kurtulup sevinç ve neşe içinde yürüyüp gidiyor, der. Öylece bilin, bu iyidir.” şeklinde geçer. Burada bir keçinin avcısından nasıl kurtulduğu resmedilmiştir. Dağ keçisi Türk kültüründe önemli bir yere sahiptir. Şöyle ki II. Köktürk Kağanlık yazıtlarında dağ keçisi tamgasına yer verilir.

Ayrıca *imga* sözü, Eski Uygurcada günahkâr canlıların cehennem hayat şeklinde doğdukları zaman aldıkları vücutları ifade eder. Bunun için Bk. *adgırac*.

2.2.4. keyik “yabani hayvan, av hayvanı”: Yaban hayvanı, aslında yabani olan her şey, eti yenen hayvanlardan ceylan, sığın, dağ keçisi gibi hayvanlar, yabani av hayvanı ve av (Atalay 1999: I, 26; Çeneli 1975: 110; Dankoff-Kelly 1984: 235; Hauenschild 2003: 105-109).

Eski Türklerde yabani hayvanlar evcil hayvanlara göre kutsal kabul edilir. Hatta bu hayvanları evcil hayvanlardan ayırmak için kanları dökülmeden öldürülür (Roux 2005: 108). Türk kültür hayatında önemli yer işgal eden *keyik*, genellikle “yabani hayvan” anlamında kullanılmaktadır. Bunu “*kuş keyikler kuvragı...et yideçi kan içdeçi tınlıglar* (Kaya 1994: 599, 15-17) Kuş, yabani hayvanlar topluluğu...et yiyen ve kan içen canlılar.” örneğiyle açıklayabiliriz.

Eski Uygurcadaki “*kim yme ol örtlüg yalınlig torlar içinte yörgenmiş emgeklig tınlıglar erserler olar öñre ajunta aňçı maňçı keyikçi ertiler sansız tümen keyiklerig ölürdiler ertiler* (Tekin 1976: 75, 5-7) Ve ateşli₂ tuzaklar içinde sarılmış ıstıraplı canlılar ise onlar önceki hayat şekillerinde avcı idiler, sayısız hayvan öldürdüler.” örneği de bizim için önemlidir. Burada *keyikçi* “avcı”, *keyik* “av hayvanı” olarak tanımlanabilir. Divanü Lügat-it Türk’te de kelime, “av hayvanı” manasındadır (Şen 2008: 77).

Bununla birlikte *keyik* yani yabani hayvanlar canlılar için birer tehlikedir. Budizmde kullanılan yabani hayvanlar söylemi aslında metaforik söylemden başka bir şey değildir. Çünkü Budizme göre, canlılar için en büyük zarar yine canlıların kendi ihtiraslarıdır. Böylece Eski Uygurcadaki “*ötrü bars irbiz arslan böride ulatı kadır yavlık keyikler adasıntın* (Kaya 1994: 325, 19-21) Sonra pars, vaşak, aslan, kurt ve kötü canavarların tehlikesinden” örneği muhtemelen canlıları kötülüğe sevk eden ihtirasları ifade eder.

Ayrıca yukarıdaki açıklamayı da destekleyici olarak Eski Uygurcada “*alku tırtırlıg keyikler kuvragı anta munta taştırlar kaçtırlar* (Tezcan 1974: 129-131) Bütün tırthikalı yabani hayvanlar topluluğu oradan kaçtırlar₂.” örneğini verebiliriz. Burada kullanılan *keyik* sözü, aynı zamanda Budist olmayan heterodoks bir topluluğu ifade eder (Soothill-Hodous 1937: 184b). Bu Budizm öğretisine karşı çıkan bir topluluk olup eski yaşam şekli olan münzevi hayat şeklini devam ettirmek isteyen bir topluluktur. Bu topluluğun altı önemli öğreticisi bulunmaktadır. Bunlar; Pūraṇa-Kāśyapa, Maskarin, Sañjayin, Ajita-keśakambala, Kakuda-Kātyāyana ve Nirgrantha’dır (Soothill-Hodous 1937: 134b).

Bütün bu açıklamalarla birlikte *keyik* sözü, Eski Uygurca tıp metinlerinde de “*keyikler eti* (Rachmati 1932: 3₄₄) Yabani hayvanlar eti” örneğiyle karşımıza çıkar. Buradaki anlamı “yabani hayvan”dan ziyade “geyik” anlamında da olabilir.

2.2.5. *muygak* “dişi geyik”: *maygak* “toynaklı hayvan” (Dankoff-Kelly 1985: 240; Hauenschild 2003: 163-164); самка оленя “dişi geyik” (Shōgaito vd. 1998: 256).

muygak sözü, Eski Uygurcada günahkâr canlıların cehennem hayat şeklinde doğdukları zaman aldıkları vücutları ifade eder. Bunun için Bk. *adgırak*.

Eski Uygurcada *muygak* kelimesi, günahkâr canlılar için kullanılabileceği gibi erdemli canlılar için de kullanılır. Bunun için Eski Uygurcada “*edgüliüg muygak bar erdi neteg osuglug erdi tep teser topl etözi tüüsü terisi şobay altun öñlüg erti kurgu yenik kılınçlarig keterip tevsiz kürsüz töziün yumşak törülüg tokulug erti alku sıgun muygak kuvragınıñ ögi teg amrak erip uzun turkaru olarnı ayıg kılınçtın tıdıp nom nomlayur erti anta ötrü raştramuki atlg keyikçi ol arıgta barıp toor tuzak yaratdı* (Shōgaito-Tugusheva vd. 1998: 2099-310) İyi bir dişi geyik vardı. O nasıldı derse, bütün vücudu, derisi altın renkliydi. Bayağı davranışları giderip aldatıcı olmayan asil, yumuşak tabiatlıydı. Bütün erkek ve dişi geyiklerin annesi gibi sevip her zaman onları kötü amelden uzaklaştırıp öğreti söylüyordu. Ondan sonra Raştramuki adlı avcı o ormana varıp tuzak kurdu.” örneği verilebilir. Burada metaforik bir anlam söz konusudur. Buradaki *muygak*, erdemli insanları simgelerken avcı ise canlıları günaha sevk eden Mārā olarak görülebilir.

2.2.6. *sıgun* “erkek geyik”: Yaban sığırı, dağ keçisi tekesi (Atalay 1999: I, 409; Çeneli 1975: 116), geyik (Dankoff-Kelly 1982: 311; Hauenschild 2003: 183-184).

sıgun sözü, Eski Uygurcada günahkâr canlıların cehennem hayat şeklinde doğdukları zaman aldıkları vücutları ifade eder. Bunun için Bk. *adgırak*.

Eski Uygurcada *sıgun*, Varāṇasī’deki Geyik Parkını yani Mrgadāva Parkını göstermede de kullanılmaktadır. Bunun için Eski Uygurcada “*sıgunlar berkinte grdrakut tagda tañlançıgın köriip adıntı muñaddı* (Ölmez 1994: 1646-1649) Geyikler korusunda, Gṛdhrakūta dağında, olağanüstü güzelliği görüp şaşırıp, hayran kaldı.” örneği verilebilir. Ayrıca “*(baranas kentde) arşivadan arıg-da (sıgun-lar-nıñ) ergüsinte üç (tegziñç) iki y(e)grmi bölök d(a)rmaçakir (nomlug tilgeni)g evire y(a)rlıkap* (Kasai 2008: 84, 145-149) Vārāṇasī şehrinde R̥ṣivadana ormanında geyikler yerinde üç bölümlü on iki bölümlü dharmacakrayı (yani) dharma tekerleğini çevirip” örneği de Buddha’nın Geyik Parkı’ndaki ilk dinî konuşmasını ifade eder. Geyik Parkı Buddha’nın ilk dinî konuşmasını yaptığı yerdir (Soothill-Hodous 1937: 35b).

Eski Uygurca tıp metinlerinde de kullanılan *sıgun* sözü, “*meñizi sıgun tili teg bolur* (Rachmati 1932: 3₂₃₋₂₄) Benzi geyik dili gibi olur.” örneğindeki gibi bir hastalığın tarifinde kullanılmıştır.

2.2.7. *sukak* “beyaz geyik”: Sığın, geyik, beyaz geyik (Atalay 1999: I, 214; Çeneli 1975: 117; Dankoff-Kelly 1984: 105; Hauenschild 2003: 189-190).

Şine Usu Yazıtında yer adı olarak kullanılan *sukak* (Aydın 2008: 204), Eski Uygurcada ise günahkâr canlıların cehennem hayat şeklinde doğdukları zaman aldıkları vücutları ifade eder. Bunun için Bk. *adgırak*.

2.3. Ehli Hayvanlar:

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ehli hayvan olarak köpek ve kedi cinsi hayvanların adı tespit edilebilmiştir.

2.3.1. *barak* “köpek”: Çok tüylü köpek (Atalay 1999: I, 377; Çeneli 1975: 103; Dankoff-Kelly 1982: 290; Hauenschild 2003: 55-56)

Kaşgarlı, *barakı* “tüm köpekler arasında en yetenekli ve en iyi avcı” olarak tanımlar ve onun bir akbabanın son olarak kuluçkaya yattığı dokuz yumurtadan doğduğunu söyler (Atalay 1999: I₃₇₇). *barak*, *it barak* ve *kıl barak* adlı çok tüylü, gerçekte var olmayan bir köpek olarak gösterilir (Roux 2002: 204). *barak*, Eski Uygurcada “*barak buka sañguñ* (Kasai 2008: 241, 35) Barak Buka Sañguñ” örneğinde olduğu gibi kişi adı olarak kullanılır. Ayrıntılı bilgi için Bk. Dankoff (1971: 102-117).

2.3.2. *it* “it, köpek”: (Atalay 1999: I, 35; Çeneli 1975: 107; Dankoff-Kelly 1982: 87; Hauenschild 2003: 96-99).

Eski Hint kültüründe köpek, genellikle olumsuz olarak simgelenmektedir. Ölüm Tanrısı Yama'nın dört gözlü kör köpeği vardır. Ayrıca köpek temiz değildir ve onun yeme ve cinsel davranışları karışık olarak nitelendirilir (ER 1987: VII, 183). Eski Uygurcadaki *it*, yedi kötü hayvan arasında sayılır. Canlılar günahları ve ihtirasları nedeniyle bu kötü hayat şeklinde dünyaya gelirler. Bunu “*yiti ajunların toñuznuñ itnuñ tilküniñ biçinniñ aguluğ yılanuñ kara kuşnuñ karganıñ bo yiti arıgsız yiteçilerniñ ajununta tugarın köriüp* (Müller 1911: 31-32, 49-57) Yedi hayat şekilleri ile domuzun, köpeğin, tilkinin, maymunun, zehirli yılanın, kartalın, karganın bu yedi kirli yiycilerin dünyasında doğduğunu görüp” örneğiyle belirtebiliriz. Yine “*ayığ kılınç küçinte ança keç it ajununta tugdı* (Shōgaito-Tugusheva vd. 1998: 1255-1256) Kötü amel nedeniyle öyle köpek hayat şeklinde doğdu.” örneği de köpek hayat şeklinin canlıların önceki hayat şekillerindeki günahlarının semeresinin bir sonucudur. Ayrıca Eski Uygurcadaki “*it törösün tutup ulıguçılar* (Tezcan 1974: 270-271) Köpek tabiatını tutup uluyacaklar.” örneği de insanların köpekler gibi uluduğunu gösterir.

it, aynı zamanda Eski Uygurcada “*it burnı* (Kaya 1994: 476, 1-2) İtburnu” örneğinde belirtildiği üzere bir bitkinin de adı olmuştur. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *it burnı* olarak gösterilen bitki, Türkiye Türkçesindeki kuşburnudur. Bu bitki Budizmde otuz iki önemli bitkiden biri olarak kabul edilir. Bu bitki hastalıkları tedavi eder, burçların tehlikeli hareketlerini önler, cin tutmasını ve büyüü ortadan kaldırır, kötü rüya sonucu kişinin sakinleşmesini sağlar (Kaya 1994: 475, 2-9). Yine Eski Uygur tıp metinlerinde “*it üzümü* (Rachmati 1932: 1, 80a) İt üzümü” örneğiyle karşılaşırız. Burada yer alan *it üzümü*, Türkiye Türkçesinde kullanılan it üzümüdür.

it, Eski Uygurca metinlerinde tedavi amaçlı kullanılan hayvanlar arasında da sayılır. Bu dönemde “*tişi kişi tüşüreyin tiser it sütün içgül bat tüşer* (Rachmati 1930: 21-22) Kadın çocuk düşüreyim dese köpek sütünü içsin, hemen düşer.” örneğiyle karşılaşırız.

Ayrıca, *it* sözünün Eski Uygur Türkçesi metinlerinde “*öñdünki kidinki belgüberte it yüzlüg tamır erür* (Zieme-Kara 1978: 408-409) Öndeki ve arkadaki işaretlerde it yüzlü damardır.” örneğinde belirtildiği üzere bir organ adı olarak da kullanımı bulunmaktadır. Bu *it yüzlüg tamır* “mesane, iç ve dış üriner organ” olarak tanımlanmaktadır (Zieme-Kara 1978: 103). Böylece burada bir benzetme yapılmıştır.

it, Eski Uygurcada “*inim it kay-a inal-ka* (Kasai 2008: 254, 5) Kardeşim İt Kaya Inal’a” örneğindeki gibi kişi adı olarak da kullanılmaktadır.

2.3.3. miskiç “kedi”: Yaygın bir kullanıma sahip olmayan *miskiç* sözü, Eski Uygurca tıp metinlerinde “*yana em ölüg mişkiçniñ yakrısın ergüzüp sürtsen açılır* (Rachmati 1930: 56-58) Yine ilacı ölü kedinin yağını eritip sürse açılır.” örneğindeki gibi yer alır. Burada kedinin yağının hastalığın tedavisinde kullanıldığı ifade edilmektedir.

2.4. Binek Hayvanları:

Eski Uygurcadaki binek hayvanları dinî terim olarak kullanılmakla birlikte benzetme unsuru olarak da kullanılmaktadır.

2.4.1. adgır “aygır”: (Atalay 1999: I, 95; Çeneli 1975: 100; Dankoff-Kelly 1982: 128; Hauenschild 2003: 11-13).

Eski Uygurcada *adgır* sözü, genellikle *at* ile birlikte kullanılır ve beylerin, komutanların savaşlarda faydalandıkları ve sevdikleri hayvanlar arasında gösterilir. Bunu “*sever amrak at adgır yügrük yañada* (Kaya 1994: 555, 7-9) “Sever₂ at aygır yügrük filde” örneğiyle gösterebiliriz.

adgır sözü, “*er kişi er işinke ket bolayın tiser adgırnıñ siñirin alıp uşak tograp kölikete kurtıp* (Rachmati 1930: 75-77) Erkek, erkeklik

işinde iyi olayım dese aygırın sinirini alıp ufak ufak doğrayıp gölgede kurutup” örneğinde olduğu gibi hastalıkların tedavisinde de kullanılmaktadır. Eski Hint toplumunda at kurbanı önemli bir yere sahiptir. Brahmanların efendilerini ululamak için yaptıkları törenlerden biri olan at kurbanı, krallar için düzenlenir ve yetenekli Brahmanların katılımı sağlanırdı. Bu at kurbanının simgeleri büyük bölümüyle kaba cinsellik içerir. Bunun için de özellikle saf kan aygır seçilir (Campbell 1998: 227-228). Böylece Eski Uygurca örnekten yola çıkarak *adgırın* cinselliği simgelediğini söyleyebiliriz.

2.4.2. at “at”: (Atalay 1999: I, 16; Çeneli 1975: 102; Dankoff-Kelly 1982: 87; Hauenschild 2003: 29-39).

Köktürk kağanlık yazıtlarında savaş vasıtası ve olağanüstü özelliklere sahip olarak gösterilen at (Alıyılmaz 1996: 159), Hint kültüründe krallığı ve üstünlüğü, savaşabilirliği ve verimliliği simgeler (ER 1987: VII, 183). At ayrıca, Çin’de ve Orta Asya’da özellikle Fergana’da “göksel, ilahi” olarak kabul edilir ve Toharistan dağlarındaki mağaralarda ilahi atın yaşadığı düşünülür (ER 1987: XI, 519). Türk minyatür sanatında atın maviye boyanması da belki de bu yüzdendir. Ayrıca Orta Asya destanlarında yer alan göl kenarında at kurban etmek de İran, Avesta bağlantılıdır (ER 1987: XI, 519).

Budizmde de önemli bir yere sahip olan at, Cakravartīn’in yedi cevherinden biri olarak gösterilir (Soothill-Hodous 1937: 340b) ve ETü. *at erdini* “at cevheri”, Skr. *aśva*, *aśvaratna*, Çin. 馬 *mǎ* (Soothill-Hodous 1937: 340b), Tib. *rta-mchog rin-po-che* (Beer 2003: 41) olarak ifade edilir. Cakravartīn’in bu atı, otuz iki tanrısal işarete sahiptir. Bu at Jambudvīpa’yı bir günde tam dört kez dolaşır. Onun vücudu beyaz bir kuğu gibidir. Başı siyah ve gözleri laciverttir (Beer 2003: 41).

Aynı zamanda *at*, Cakravartīn’in dört ordusundan biridir² (Soothill-Hodous 1937: 171a). ETü. *atlıg* “atlı”, Skr. *aśvakāya*, Çin. 阿濕婆 *ā shī pó* (Soothill-Hodous 1937: 289a) olarak ifade edilen söz, atlı süvari birliğini işaret eder. Eski Uygurcada da “*atlıg yañalıg kañlılıg yadağın alkunı bildeçi burhan bahşıka baralum tip* (Shōgaito 1988: 160-161) Atlı, filli, savaş arabalı ve yaya ile her şeyi bilen Buddha üstada varalım diye” şeklinde ifade edilen atlı süvari birliği, gerçek hayattaki savaştan ziyade Buddha’nın kötülöklere karşı yapmış olduğu

² Cakravartīn’in dört ordusu Skr. Catur-angabalakāya olarak gösterilir ve bu dört ordu kalabalık filleri, atları, savaş arabalarını ve yayaları ifade eder (Soothill-Hodous 1937: 171a).

mücadelesini ifade eder. Dolayısıyla buradaki *atlıg*, metaforik bir anlamdadır.

Ayrıca at, Budizmde hızı nedeniyle tuzaklardan özellikle doğum tuzağından kurtulmayı ifade eder. Bunu “*bo yig üstünki at erdinini buşı birmekimiz üze tugum ajunlug tortun otgurak ozup kurtulup* (Kara-Zieme 1976: A, 696-698) Bu üstün₂ at cevheri ile sadaka vermek için doğum hayat şekli olan tuzaktan₂ kurtulup₂” örneğiyle açıklayabiliriz.

Yine Budizmde *at*, beş Dhyāni Buddha’dan Ratnasaṃbhava’yı, beş Dhyāni Bodhisattva’dan Ratnapāni’yi ve Kaśyapa Buddha’yı ifade eder (Soothill-Hodous 1937: 120b). Eski Uygurcada “*yaṅa yuy kuş at garudı arslanlıg örgünlerte yarp ornanmış edgün barmış biş hañlarka* (Kaya 1994: 678-679, 23-1) Fil, tavus kuşu, at, garuda ve aslanlı tahtlarda sağlamca yerleşmiş iyilikten gelmiş beş hanlara” örneği de Buddha’yı işaret eder.

Bununla birlikte Budizmde ölen bir kişi öbür dünyaya gittiğinde ya da aradünyada dolaşırken kişinin insanlar dünyasındaki iyiliklerini ya da kötülüklerini içeren kâğıdı ya da kitabı atlı bir şeytan getirir. Bu da bir binek hayvanı olarak kullanılan attan öbür dünyada da faydalanıldığını gösterir. Eski Uygurcada bu durum “*ötrü ol kök tonlug beg atdın tüşüp mini okıdı men ol begniñ öziñe tegdükde koyununtın bir kagda bitig üntürüp maṅa okıdı* (Kaya 1994: 6, 5-9) Sonra o yeşil elbiseli bey attan inip beni çağırdı. Ben o beyin kendisine ulaştığımda koynundan bir kitap çıkarıp bana okudu.” örneğiyle açıklanabilir. Bu durum bize eski Türk inancını hatırlatmaktadır. Eski Türklerde hayvanlardan ahiretde faydalanılır. Özellikle cenaze merasimlerinde kişinin sahip olduğu hayvanlar, ahirette ölen kişiye hizmet etmeleri için öldürülür. Bu konu için Bk. Griaznov ve Golemshtok (1933: 30-45). Burada verilen örnek, tercüme bir metin olan Altun Yaruk’tandır ve bu eser Hint kökenlidir. Bu durum benzerlik gösterse de Türklerin eski inancına aslında pek uymamaktadır. Çünkü burada hayvandan faydalanan bir şeytan ya da melektir. Ayrıca ölen kişinin cenaze merasiminde hayvanları katledilmemiştir.

Eski Uygurca “*aş içkü ton kedin orun töşek at yaṅa kaṅlı kölük erdini yinçü ed tavar üze tapıntım* (Kaya 1994: 613, 3-5) Yiyecek, içecek, elbise, ev, döşek, at, fil, araba, mücevher, inci (gibi) mala mülke bağlandım.” örneğinde ise at, zenginlik belirtilerinden biri olarak gösterilir. Budizmde zenginlik aşağılanır ve bu zenginliğe bağlanan canlılar günahkâr olarak kabul edilir.

Yine bu dönemde *at*, “*at yorıkı teg uzun yaşayu yorımakı bolzun* (Röhrborn 1996: 2132-2133) Ölümsüz atlar gibi uzun yaşayıp ölümsüz

olsun.” örneğinde olduğu gibi uzun yaşamayı da ifade eder. Buradaki temennide kişinin at gibi uzun yaşaması istenir.

at, Eski Uygurcada “*yügrük atların koşogluk kañlıda olurup* (Kaya 1994: 625, 5-6) Yügrük atları koşulu arabada oturup” örneğinde belirtildiği üzere arabalara koşulan bir hayvan olarak da belirtilir.

Ayrıca *at*, komutanların, beylerin sevdiği hayvanlar arasında sayılır. Bk. *adgır*.

2.4.3. *bi* “kısırak”: (Atalay 1999: III, 88; Çeneli 1975: 103).

bi, Irk Bitig’de “*beg er yuntıñaru barmış ak bisi kulunlamış* (Tekin 2004: 5) Bey atlarına doğru gitmiş. (Bakmış ki) ak kısrağı yavrulamış.” örneğinde olduğu gibi kullanılır.

2.4.4. *bugra* “erkek deve”: Her hayvanın aygırı, boğa, deve aygırı, pohur (Atalay 1999: I, 187; Çeneli 1975: 104); erkek deve (Dankoff-Kelly 1982: 319; Hauenschield 2003: 73-74)

bugra, Irk Bitig’de “*titir bugra men ürün köpükümin saçar men üze teñrike tegir asra yirke kirür tir udıgmak odguru yatıglıg turguru yorıyur men antag küçlüg men* (Tekin 2004: 20) Erkek deveyim. Ak köpüklerimi (ağızımdan öyle) saçarım (ki) yukarıda göklere erişir, aşağıda yer(in dibin)e girer. Uyuyanları uyandırıp yatanları kaldırıyorum. Öyle güçlüyüm.” örneğinde olduğu gibi kullanılmaktadır. Burada güçlü bir hayvanla karşılaşırız. Uygurların göçü esnasında pekçok hayvan göç! göç! diye bağırmıştır. Bunlar arasında deve de vardır (Roux 2005: 136-137) . Irk Bitig’de devenin uyuyanları uyandırdığı belirtilmektedir. Böylece devenin halkı uyardığını söyleyebiliriz.

Ayrıca “damızlık deve” (Roux 2002: 187) olarak nitelenen *bugra*, kişi adı olarak kullanılır. Bunun için “*bugra tarkan* (Kasai 2008: 81, 7) Bugra Tarkan” örneği verilebilir.

2.4.5. *eşgek* “eşek”: (Atalay 1999: II, 246; Çeneli 1975: 107; Dankoff-Kelly 1982: 138-139; Hauenschield 2003: 47-48).

Eski Uygurcada *eşgek*, canlıların ihtirasları nedeniyle hayvanlar dünyasında doğan varlıklardan biridir. Skr. *khara* ve Çin. 驢 *lú* olarak belirtilen eşek (Soothill-Hodous 1937: 490b), ayrıca Budizmde “aptal, budala” olarak tanımlanır (Soothill-Hodous 1937: 439b). Bunu “*yılıkı ajunınta tugdukta ud eşgek katır toñuz bolmışların* (Kaya 1994: 299-300, 23-1) Hayvan dünyasında doğduğunda sığır, eşek, katır ve domuz olduklarını” örneğiyle söyleyebiliriz.

Ayrıca Eski Uygurcada “*eşgek irinin neçede bumba atlıg yimiş teg kızıl öñlüg bultukup ked uz oynayı yırlayı bödigeli udukda ançada timin tilegülük ol teñri teñrиси burhan şarıñın* (Kaya 1994: 34ğ, 11-16) Eşek

dudağını niceden beri bimba ağacı gibi kırmızı renkli olup (eşek) iyice oynayıp, şarkı söyleyip dans edip öylece derhal tanrılar tanrısı Buddha dinini ister.” örneğinde kullanılan *eşgek irinin* “eşek dudakları” ifadesi, Skr. *kharostha* ve Çin. 驢脣 *lú chún* olarak belirtilir ve astronomik bilgiyi hesaplayan bir bilginin ismi olarak da tanımlanır (Soothill-Hodous 1937: 490b). Buradaki örnekte ise Buddha saadetini arayan biri olarak gösterilir.

Eski Uygurcadaki “*luu yaňalarnıñ mañısı tepigi neñ eşgekke oşaguluk ermez* (Röhrborn 1996: 746-751) Ejderha ve fillerin adımı ve tekmesi asla eşeğinkine benzemez.” örneği atasözü niteliğindedir. Yine “*neñ atnañ eşkekneñ müyüzi önmez* (Le Coq 1911: 16, 11-12) Asla at ile eşeğin boynuzu çıkmaz.” örneği de atasözüdür.

eşgek, Eski Uygurca tıp metinlerinde de geçer ve burada da hastalıkların tedavisi için kullanılır. Bunun için “*kart igke tegdükte eşgek süti bilen birgül* (Rachmati 1932: 1, 1-2) Çıban hastası olduğunda eşek sütü ile ver.” örneği verilebilir. Kelime, “*tanuk eşgekçi* (Yamada 1993: 80, 11) Şahit eşekçi(dir).” örneğinde olduğu gibi meslek adları arasında da sayılır. *eşgekçi* sözü, “eşekle taşımacılık yapan” olaran tanımlanmıştır (Şen 2007:149-151).

2.4.6. *işen* “dişi deve”: (Atalay 1999: I, 120; Çeneli 1975: 108; Dankoff-Kelly 1982: 145; Hauenschild 2003: 94).

Irk Bitig’de “*tevesiñerü barmış üriñ işeni botulmuş* (Tekin 2004: 5) (Bey bu kez) develerine doğru gitmiş. (Bakmış ki) beyaz dişi devesi yavrulamış.” örneğindeki *işen*, bir doğum sahnesinde yer almaktadır. Burada ayrıca beyin malları arasında sayılmaktadır.

2.4.7. *katır* “katır”: (Atalay 1999: I, 364; Çeneli 1975: 109; Dankoff-Kelly 1982: 281; Hauenschild 2003: 128-129).

Eski Uygurcada “*yılkı ajuñta tuğdukta ud eşgek katır toñuz bolmuşların* (Kaya 1994: 299-300, 23-1) Hayvan dünyasında doğduğunda sığır, eşek, katır ve domuz olduklarını” şeklindeki örnekten yola çıkarak kelimenin kötü amelleri nedeniyle hayvan hayat şeklinde doğan canlılardan birini karşıladığını söyleyebiliriz.

katır, Eski Uygurca metinlerde “*ol ağır yüklüg katır ulatı kölüklerniñ yi sivri tuyukları üze tepip eti kurtışı siñiri tamırı barça biçilti osultı* (Shōgaito-Tugusheva vd. 1998: 1619-1623) O ağır yüklü katır ve taşıtların keskin ve sivri toynakları ile tekmeleyip eti, derisi, siniri, damarı hep kesildi, biçildi.” şeklinde de yer alır ve burada yük taşımacılığında kullanıldığı ifade edilir.

2.4.8. *kulun* “tay”: (Atalay 1999: I, 215; Çeneli 1975: 112; Dankoff-Kelly 1982: 307; Hauenschild 2003: 150-151)

kulun, Irk Bitig’de “*teglüg kulun erkek yuntta emig tileyür kün orto yütürüp tün orto kanta negüde bulgay ol tir* (Tekin 2004: 24) Kör (bir) tay (emmek için) erkek atta meme arıyor. Güpegündüz kaybedip gece yarısı nerede, nasıl bulacak, der.” örneğinde kullanılmaktadır.

2.4.9. *teve* “*deve*”: (Atalay 1999: II, 181, III, 139; Çeneli 1975: 118; Dankoff-Kelly 1984: 267; Hauenschild 2003: 206-210).

Türk toplumunda önemli yere sahip olan *teve*, Eski Uygur metinlerinde de kullanılır. *teve* sözü, Eski Uygurcada iki farklı bitki adı olarak kullanılmıştır. Bunlardan biri “*tıt ıçaçka tayaglıg teve siñiri (üze) savmış teg* (Röhrborn 1996: 1466-1468) Çam ağacına dayalı deve zencefili bırakmış gibi” örneğindeki gibi zencefil, bir diğeri ise “*teve tabanı tübi* (Rachmati 1932: 1, 125) Deve tabanı kökü” örneğindeki gibi devetabanıdır.

teve, Eski Uygurcada tıp metinlerinde de yer alır ve onun sidiği hastalıkların tedavisinde kullanılır. Buna göre “*teve südükin alıp ka başka sürtser baştaki kebeki kider* (Rachmati 1930: 54-55) Deve sidiğini alıp da başa sürse baştaki kepeği gider.” örneği verilebilir.

Ayrıca Eski Uygurcadaki “*teve karı bolsar bunkal bolur* (Arat 1991: 34, 9) Deve yaşlansa ahmak olur, akı gider.” örneğindeki gibi atasözü olarak da kullanılır.

2.4.10. *tosın* “*vahşi at*”: Haşarı at, tosun (Atalay 1999: II, 30; Çeneli 1975: 120; Dankoff-Kelly 1982: 306; Hauenschild 2003: 223-224).

Eski Uygurcadaki *tosın*, genellikle Buddha’nın on unvanından biri olan Skr. *puruṣa-damya-sārathi* ve Çin. 調御丈夫 *diào yù zhàngfū* (Soothill-Hodous 1937: 52b) için kullanılır. Buddha’nın unvanlarından biri olan terim, “vahşi fil ya da atı evcilleştirip kontrol altına alan seyis ya da insanların ihtiraslarını kontrol altına alan Buddha” (Soothill-Hodous 1937: 444a) anlamındadır. Buddha’nın bu özelliği Eski Uygurcada “*üzeliksiz er tosin erenlerig turulturtaçı teñrilerniñ yalañuklarınıñ bahşıtı* (Kaya 1994: 84, 3-5) Ulaşılmaz insan ve hayvanların eğitmeni, tanrıların ve insanların üstadı” şeklinde gösterilir. Burada yer alan *tosın*, Skr. *damya*’dır ve bu söz “vahşi at ve fil” olarak tanımlanır.

Yine Eski Uygurca “*könülün ornatmak kılıp tosinlarig turulturup başdınkı orunka kirürler* (Kaya 1994: 73, 1-2) Gönlünü sağlamaştırıp vahşi hayvanları sakinleştirip birinci yere girerler.” örneğinde de *tosın*, metaforik bir anlam taşımaktadır. *tosın* sözü, her ne kadar “vahşi at ya da hayvan” anlamında olsa da aslında insanların ihtiraslarını ve hırslarını karşılar. İhtiraslarını yok eden Bodhisattvalar on menzilden birincisine girerler ve Buddha olma yolunda ilk adımı atmış olurlar.

2.4.11. *yaña* “fil”: (Atalay 1999: II, 210; Çeneli 1975: 122; Dankoff-Kelly 1984: 342; Hauenschild 2003: 237-238).

Eski Hint kültüründe fil, üstünlüğü, gücü, bilgiyi, bereketi, uzun ömrü ifade eder (ER 1987: VII₁₈₃). Tarihi Buddha olan Siddhartha Gautama'nın doğumu mitolojik ya da olağanüstü unsurlar göstermektedir. Kendisi aslında uzun yıllar Tuṣita cennetinde yaşayan bir Bodhisattvadır. Doğum zamanı geldiği vakit beyaz bir fil şeklinde Śākya kralı Śuddhodāna'nın eşi Mahāmāyā'nın sağ tarafından girerek rahmine yerleşir (ER 1987: II, 320). Ayrıca fil, Budizmde kötü kanaatleri yok etmeyi ve Budizmin öğretilerinden birine bağlanmayı ifade etmektedir (Soothill-Hodous 1937: 390b). ETü. *yaña*, *yaña erdini* olarak gösterilen fil, Skr. *gaja*, *hastin*, *hastiratna*, Çin. 象 *xiàng* (Soothill-Hodous 1937: 390b) ve Tib. *glang-po rin-po-che* (Beer 2003: 40) olarak belirtilir. Eski Uygurcada bu “*bo yaña erdinini buşu birmekimiz üze yavız körümlerig arııp kiterip üzeliksiz kölüñüke kölüriüp alkunu bilteçiniñ balıķña barmakımız bolzun* (Kara-Zieme 1976: A, 691-694) Bu fil cevheri ile sadaka vermek için kötü kanaatleri temizleyip, yok edelim. Kesintisiz öğretiye bağlanalım, her şeyi bilenlerin şehrine varalım.” örneğiyle açıklanabilir.

Eski Uygurcadaki *yaña*, aynı zamanda Cakravartīn'in filini ifade eder. Onun fili diğer sıradan fillerden bin kat daha güçlüdür. O, bütün fillerin kralı olup bir dağ gibi sarsılmaz güce sahiptir. Onun derisi kar kadar beyazdır ve pek çok tanrısal özelliklere sahiptir (Beer 2003: 40). *yañalığ* sözü de Cakravartīn'in bu fillerden oluşan ordusunu ifade eder. Bu Eski Uygurcada “*atlıg yañalığ kañlılıg yadağın alkunu bildeçi burhan bahşıka baralım* (Shōgaito 1988: 160-161) Atlı, filli, savaş arabalı ve yaya ile her şeyi bilen Buddha üstada varalım.” örneğiyle gösterilebilir.

Budizmde fil, beş Dhyāni Buddha'dan Akṣobhya'yı, beş Dhyāni Bodhisattva'dan Vajrapāni'yi ve Kanakamuni Buddha'yı ifade eder (Soothill-Hodous 1937: 120b). Bunu “*yaña yuy kuş at garudı arslanlıg örgünlerte yarp ornanmış edgün barmış biş hañlarka* (Kaya 1994: 678-679, 23-1) “Fil, tavus kuşu, at, garuḍa ve aslanlı tahtlarda sağlamca yerleşmiş iyilikten gelmiş beş hanlara” örneğiyle açıklayabiliriz. Böylece *yaña* sözü, Buddha'yı işaret etmektedir. Ayrıca, Eski Uygurcadaki “*nom boşgut boşgundaçılar erser gandahast atlıg yañalar kanı teg titir* (Bang-Gabain 1931: 22, 46-47) Öğreti öğretecekler ise Gandahastī adlı filler hükümdarı gibidir.” örneği de Buddhaları ya da öğretiyi öğretenleri file benzetmektedirler. Yine Eski Uygurcada *yaña*, “*anta ok bodisatav oğuşlug yaña katıg ünin urladı* (Müller 1922: 58, 2) Orada Bodhisattva kökenli fil kuvvetli sesle bağırdı.” örneğindeki gibi Bodhisattva'nın sesi filin sesine benzetilmektedir. Budizmde, Buddha'nın seksen fiziksel işaretinden biri de onun sesinin filin sesine benzemesidir (Xing 2005: 30).

Eski Uygurcadaki *yaņa*, “*se[vin]ç yaņa wuşi* (Kasai 2008: 241, 35) Sevinç Yaņa Wuşi” örneğinde olduğu gibi kişi adı olarak da kullanılmaktadır.

2.4.12. yunt “at”: (Atalay 1999: I, 235; Çeneli 1975: 122; Dankoff-Kelly 1984: 149; Hauenschild 2003: 248-249).

yunt, Eski Uygur döneminde özellikle on iki hayvanlı Türk takvimi içinde kullanılır. Bunu “*yunt yıl bişinç ay yunt kün yunt ödinte tugmuş kişi* (Rachmati 1937: 36, 22-24) At yılı, beşinci ay, at gününde, at zamanında doğmuş kişi” şeklinde gösterebiliriz. Bu at yılında Türkistan, Rum ve Frenk taraflarında halk arasında fitne ve karışıklık çıkar. Kışın şiddetli soğuk ve yağış olur, meyveleri soğuk vurur (Kabadayı 2007: 197-198).

2.5. Besi Hayvanları:

Burada sığır cinsi hayvanlarla birlikte koyun ve domuz gibi besi hayvanları üzerinde durulacaktır.

2.5.1. buka “boğa”: (Atalay 1999: II, 79; Çeneli 1975: 104; Dankoff-Kelly 1984: 268; Hauenschild 2003: 74-75).

Hinduizmde on tanrı arasında sayılan boğa (ER 1987: VI, 350), Şiva'nın taşıdır (ER 1987: VII, 183). Budizmde ise Buddha'nın seksen fiziksel işaretinden biridir ve Buddha'nın yürüyüşü boğaya benzetilir (Xing 2005: 31). Türk kozmogonisinde de dünya, her türlü depremlere neden olan bir boğa üzerinde veya birbiri üstüne binmiş bir hayvan yığını üzerinde taşınmaktadır (Roux 2002: 108). Boğa, dünyayı sembolize eder (Roux 2002: 66). Bu durum bir tabutun ya da hilal boynuzlarının üstünde ölüyü öteki dünyaya taşıyan dörtlü biçiminde resmedilmiş ulu boğa tanrı Osiris'i (Campbell 1998: 90-91) hatırlatmaktadır. Bu, boğanın yaşamın ya da doğumun simgesi olmasıyla ilgili olabilir. Çünkü boğa pek çok toplumda cinselliği simgelemektedir (Campbell 1998: 203).

Eski Uygurcada ise *buka*, “*adgır atların yarataglag körtle kañlılar uşug bedük ud inek bukalar kuduz öküzlür tadun turpı buzagular irk erkeç teke oglak tült orun eşük...* (Tekin 1976: 12, 1-5) Aygır atların koşulduğu güzel arabalar büyük, iri sığırlar, inekler, boğalar, yabancı öküzler, bir yaşında, iki yaşında danalar, buzağular, koyunlar, tekeler, oğlaklar; yastık, sedir, örtü...” örneğinde görüldüğü üzere zenginlik işareti olarak gösterilebilir.

Ayrıca *buka* kelimesi, “*kirtgünç köñüllüg upasi böri buka* (Kara-Zieme 1976: 110-111) İmanlı gönüllü upāsikā Böri Buka” örneğinde olduğu üzere özel isim ya da lakap olarak da kullanılmaktadır.

2.5.2. buzagu “buzağı”: (Atalay 1999: I, 59; Çeneli 1975: 105; Dankoff-Kelly 1982: 335; Hauenschild 2003: 77).

buzagu, Irk Bitig'de “*ürün esri inek buzagulaçı bolmuş ölgey men timiş ürün esri erkek buzagu kelürmiş idokluk yaragay üllügde ozmuş tir* (Tekin 2004: 41) Ak benekli bir inek doğurmak üzereymiş. Öleceğim (galiba) demiş. (Fakat ölmemiş) ak benekli bir erkek buzağı dünyaya getirmiş. (Bunu) Tanrı'ya kurban etmek uygun olur, (çünkü inek böylece) kötü talihinden kurtulmuş, der.” şeklinde yer alır. Burada erkek buzağının Tanrı'ya kurban edilmesi önemlidir. Sümerlilerde Tanrı'ya dana kurban edilirdi (Campbell 1998: 55). Ayrıca bu kurbanın kişinin kötülükten kurtulmasının sonucunda Tanrı'ya sunuluyor olması da önemlidir.

buzagu, Eski Uygurcada yine kişi adı olarak da kullanılmaktadır. Bunun için “*buzagu inal* (Kasai 2008: 241, 35) Buzagu Inal” örneği verilebilir.

buzagu sözü, Eski Uygurcada zenginlik alametleri arasında sayılmaktadır. Bk. *buka*.

2.5.3. erkek “genç teke”: (Atalay 1999: I, 95; Çeneli 1975: 107; Dankoff-Kelly 1982: 128; Hauenschild 2003: 44-46).

erkek sözü, Eski Uygurcada zenginlik alametleri arasında sayılmaktadır. Bk. *buka*.

Kelime aynı zamanda Eski Uygur tıp metinlerinde de yer alır. Bunun için “*iki süñük erkek etin* (Rachmati 1930: 16) İki kemik ve teke eti” örneği verilebilir.

2.5.4. eçkü “keçi”: (Atalay 1999: I, 95; Çeneli 1975: 107).

Eski Hint dinlerinde önemli yere sahip olan keçi, özellikle Tanrı Agni'nin ağız için kullanılır. Yine Hint kültüründe keçi, verimliliği ifade eder ve kırmızı keçi sütünün talihsizlikten koruduğuna inanılır (ER 1987: XIII, 235).

Eski Uygurcada tıp metinlerindeki, “*köz agrıg em kişi ödi toğuz ödi eçkü ödi tavışgan ödi bo törteğüte kayusu bolsar* (Rachmati 1930: 24-25) Göz ağrısının ilacı insan ödü, domuz ödü, keçi ödü ve tavşan ödü bu dördünden hangisi olsa”, “*eçkü süti bilen içgül* (Rachmati 1932: 1, 16) Keçi sütü ile iç.” örneklerinde belirtildiği gibi keçinin ödü ve sütü hastalıkların tedavisinde kullanılır.

2.5.5. inek “inek”: (Atalay 1999: I, 111; Çeneli 1975: 108; Dankoff-Kelly 1982: 139; Hauenschild 2003: 93).

İnek, Hint İnan dinlerinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle Rıgveda ve Avesta Gāthālarında yer alır ve burada genellikle de metaforik anlamlar ifade eder (ER 1987: III, 126). Örneğin Hint geleneğinde inek, gücü, verimliliği (ER 1987: IV, 374), anneliği, besleyiciliği, temizliği ve incitmemeyi simgeler (ER 1987: VII, 183).

Ayrı oranda Eski Uygur metinlerinde de sıklıkla kullanılan inek, özellikle yağından ve sütünden faydalanılan bir hayvan olarak gösterilir. Özellikle ineğin yağı ve sütü hastalıkların tedavisinde en önemli ilaç olarak kabul edilir. Bu durum için “*alku iglerig öñedürteçi içgü otlarnıñ iligi ol üç ulatı üç köyürügliler yme birkerü kamağ içgü otlarta uçuz bolguluk titirler iñek yağı süt birle murlı panıtlı ikegü bolur ugrayu emi erür* (Kaya 1994: 595-596, 19-23-1-3) Bütün hastalıkları iyileştirecek içecek ve ilaçların şahı o üç ve o yakıcılarla birlikte bütün içecek ve ilaçları değersiz edecektir. İneğin yağı ve sütü ile bal ve phānitadır³.” örneği verilebilir.

Ayrıca inek sütü, varlıkları canlı tutan bir içecek olarak tanımlanmasıyla birlikte Budizmde Buddha'nın öğretisi olarak da gösterilir (Soothill-Hodous 1937: 163b).

Yine Eski Uygurca “*kaltı buzagusın intürmiş iñek teg ulıyu inçe tip ötüntiler* (Hamilton 1998: LXXVII, 3-6) Buzağısını arayan inek gibi böğürüp şöyle arz ettiler.” örneğinde ise kişi çaresiz bir ineğe benzetilmiştir.

2.5.6. koç “koç”/ koçuñar “koç”: (Atalay 1999: I₃₂₁; Çeneli 1975: 111; Dankoff-Kelly 1982: 257; Dankoff-Kelly 1984: 345; Hauenschild 2003: 135-137).

Eski Hint kültüründe koç, çeşitli Hint Tanrılarıyla ve Orta Asya'da da güneşle ilişkilendirilir. Ayrıca Moğollar arasında koç, verimliliği simgelemekle birlikte beyaz koçun gökten geldiğine inanılır (ER 1987: XIII, 234). Koçun gökten geldiği yönündeki inanç muhtemelen İslam kaynaklı olabilir.

Eski Uygurcada koç, cehennemdeki varlıklar arasında sayılır. Bunun için “*teke koç* (Tekin 1976: 82, 41) Teke, koç” örneğini verebiliriz.

Ayrıca *koç* sözü, Eski Uygurcada “*inal koç* (Yamada 1993, 165, 7) Inal Koç” örneğinde olduğu gibi kişi adı olarak kullanılmaktadır.

Eski Uygurcada *koç* ile ilgili bir diğer kelime de *koçuñar* kelimesidir. *koçuñar* sözü, Eski Uygurcada “*koçuñar* (Rachmati 1932: 1, 105-106) Koç” örneğinde olduğu gibi tıp metinlerinde kullanılır.

2.5.7. koyun “koyun”: (Atalay 1999: I, 31; Çeneli 1975: 111; Dankoff-Kelly 1984: 219-220; Hauenschild 2003: 137; 140-146).

³ Skr. *phānita* “şeker kamışı suyu” anlamında olup Latince *penidium* bitkisini karşılar (Monier-Williams 1899: 718b)

Eski Uygurca “*kız aş tıltagında ud koyn toñuz* (Kaya 1994: 4, 10-11) Sıcak yemek için sığır, koyun, domuz” örneğinde etinden faydalanılan koyun, ayrıca Eski Türklerde zenginlik aracı olarak da kabul edilir. Bunu “*ed tavar ağı barım altun kümüş koyn yılkı ı tarıg aş içgü ton kedim üze* (Kaya 1994: 525, 21-23) Mal mülk, hazine, altın, gümüş, koyun, hayvan, tarla₂, yiyecek, içecek, elbise₂ üzerine.” örneğiyle gösterebiliriz.

Eski Uygurcadaki “*koyn ölürgüçi tuji boltumuz erser* (Bang-Gabain 1930: A, 55) Koyun öldüren kasap olduysak.” örneğinden yola çıkarak Budizmde koyun öldürmenin ya da kasaplık yapmanın yasak olduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda da söylendiği üzere koyun işiyle ya da kasaplık mesleğiyle uğraşmak on iki kötü meslek arasında sayılır.

Eski Uygurcada *koyn* sözü, “*koyn süti birle katışturup ağıg yirke yaksar yiil tözliüg ağıg öñetür* (Rachmati 1930: 137-139) Koyun sütü ile karıştırıp ağrıyan yere sürse rüzgâr esaslı ağrı iyileşir.” örneğiyle tıp metinlerinde de yer alır. Bu örnekte koyun sütünün hastalıkların tedavisinde kullanıldığı belirtilmektedir.

2.5.8. kuzı “kuzu”: (Atalay 1999: I, 7; Çeneli 1975: 113; Dankoff-Kelly 1984: 266; Hauenschild 2003: 146-148).

kuzı, Eski Uygurcada “*olar öñre ajuñta koyun ölürgüçi etçiler erdi yarlıkañsız köñülin erüñ öküñ koyun kuzıg isig özlerinte adırdılar etlerin kanların yidiler içtiler* (Tekin 1976: 74, 54-59) Onlar önceki hayat şekillerinde koyun öldüren kasaplardı. Merhametsiz bir kalple birçok koyun ve kuzunun canına kıydılar, etlerini ve kanlarını yediler, içtiler.” örneğinde etinden faydalanılan bir hayvan olarak karşımıza çıkar. Kuzu ve koyun öldüren kasaplar daha sonraki hayat şekillerinde cehennem hayat şekillerinden birinde doğarlar.

2.5.9. oglak “oğlak”: (Atalay 1999: I, 65; Çeneli 1975: 114; Dankoff-Kelly 1982: 144; Hauenschild 2003: 168-169).

Eski Uygurcada *oglak*, Eski Uygurcada zenginlik alametleri arasında sayılmaktadır. Bk. *buka*.

Caferoğlu, *oglak* ile *ogul/oğlan* kelimesini ilişkilendirir ve insan ve hayvan soyunu birleşik unsur olarak görür (Caferoğlu 1968: 6).

2.5.10. öküz “öküz”: (Atalay 1999: I, 59; Çeneli 1975: 115; Dankoff-Kelly 1982: 103; Hauenschild 2003: 170-172).

Sığır cinsinden bir hayvan olan *öküz*, Eski Uygurcada benzetme amacıyla kullanılmıştır. Burada “*kaltı arslan öküzüg böri koynka öpünü kelirçe yme ançulayu bo ölüm küni kimni üze kelse kamag alañatturur yarlıkamatın ölüriür* (Le Coq 1922: 11, 8-13) Aslan öküzü, kurt koyuna

nasıl hücum ederse onun gibi ölüm günü de kime gelirse (o da) tamamıyla (kişiyi) zayıflatır, merhamet göstermeden öldürür.” örneğinde yer alan *öküz*, ölüm tarafından yok edilen canlı ya da kişiyi işaret etmektedir. Dolayısıyla buradaki *öküz* metaforik bir anlam taşımaktadır.

2.5.11. *tadun* “*dana*”: Bir yaşındaki buzağı (Atalay 1999: III, 171; Çeneli 1975: 118; Dankoff-Kelly 1982: 305; 1984: 236; Hauenschild 2003: 195).

Eski Uygurcada *tadun*, Eski Uygurcada zenginlik alametleri arasında sayılmaktadır. Bk. *buka*.

2.5.12. *teke* “*teke*”: Teke, boynuzunda yay yapılan erkek geyik (Atalay 1999: III, 102; Çeneli 1975: 118; Dankoff-Kelly 1984: 269; Hauenschild 2003: 204).

teke sözü, Eski Uygurcada günahkâr canlıların cehennem hayat şeklinde doğdukları zaman aldıkları vücutları ifade eder. Bk. *adgırak*.

Ayrıca, *teke* kelimesi Eski Uygurcada zenginlik alametleri arasında sayılmaktadır. Bk. *buka*.

2.5.13. *ud* “*sığır*”: (Atalay 1999: I, 45; Çeneli 1975: 121; Dankoff-Kelly 1982: 94; Hauenschild 2003: 229-230).

Eski Uygurcadaki *ud*, genel bir anlam ifade eder ve “inek, *öküz*, boğa” gibi hayvan topluluğunu karşılar (Clauson 1972: 34a-b). *ud*, her dönemde olduğu gibi bu dönemde de etinden faydalanılan bir hayvan topluluğudur. Bunu “*kız aşı tıtagınta ud... öküş telim özlüglerig ölürip* (Kaya 1994: 4, 10-13) Sıcak yemek için sığır... pek çok canlıları öldürüp” örneğiyle açıklayabiliriz. Her ne kadar bu hayvanların etinden faydalanılması yasaksa da günahkâr insanlar bunda bir sakınca görmezler.

Ayrıca Eski Uygurcada “*arıg evde ud mayakı üze yirin sıvayp*” (Kaya 1994: 440ç, 22-23) Temiz evde sığır gübresi ile yeri sıvayp” örneğinde de bu hayvanların gübresinden faydalandığı görülmektedir. Bu dönemde sığır gübresi, manastırların ve ibadethanelerin tabanının sıvanmasında kullanılmaktadır. Bunun nedeni dışkının kötü ruhları kovması ve uzaklaştırmasıdır (Eberhard 2000: 94). Yine Hint mitolojisinde kadınlar vücutlarını sığır ya da inek gübresiyle sıvarlar ve dans ederler, bu da şehveti simgeler (Campbell 1998: 398). Burada inek gübresi ineğin doğurganlığı göz önüne alınarak kadın vücudunun kutsallığı ve doğurganlığı olarak gösterilebilir.

Yine, “*yılıkı ajunınta tugdukta ud eşgek katır toñuz bolmışların*” (Kaya 1994: 299-300, 23-1) Hayvan dünyasında doğduğunda sığır, eşek, katır ve domuz olduklarını” örneğinde belirtildiği üzere Eski Uygur

toplumunda canlıların sığır olarak dünyaya gelmesi kötü bir durum olarak gösterilmektedir.

ud, Eski Uygurcada “*ol yek ogulu belgüsi miñüsi ud bolgay* (Le Coq 1919: 5, 6-8) O şeytan oğlunun işareti bindiği sığır olacak.” örneğindeki gibi şeytanların bindiği hayvan olarak gösterilmektedir. Ayrıca “*ud koşuglug kañlı* (Barutçu 1998: 109a, 10) Sığır koşulu araba” örneğinde de arabaya koşulan hayvan olarak karşımıza çıkar.

Eski Uygurcada *ud*, “*ud öti birle iñek yağı* (Rachmati 1930: 89) Sığır ödü ile inek yağı” örneğindeki gibi tıp metinlerinde de yer alır.

Ayrıca *ud*, Eski Türklerin on iki hayvanlı Türk takviminde “*ud yılın* (Kaya 1994: 33, 18) Sığır yılı” şeklinde de yer alır. Bu sığır yılında, savaşlar, dert ve baş ağrıları çoğalır. Kışları soğuk geçer, mevsimler kendi tabiatına uymazlar. İnsanlarda, bey ve sultanlarda keder çoğalır (Kabadayı 2007: 196).

2.6. Kemirgen Hayvanlar:

Burada dört ayaklı olan kemirgen hayvanlardan bahsedilecektir. Eski Uygurcada üç tür kemirgen hayvan tespit edilebilmiştir.

2.6.1. *küskü* “fare, sıçan”: (Clauson 1972: 750a). Eski Uygurcada “*küskü yıl* (Kara-Zieme 1976: B, 106) Sıçan yılı” örneğiyle gösterilen sıçan yılında kargaşalık ve kan dökmek çok olur, hükümdarlar gamlı olur. Bazı yerlerde huzur olurken bazı yerlerde sıkıntı bulunur (Kabadayı 2007: 192-193).

2.6.2. *sıçgan* “sıçan”: (Atalay 1999: II, 263; Çeneli 1975: 116; Dankoff-Kelly 1982: 330; Hauenschild 2003: 180-181).

Eski Uygurcada kullanılan *sıçgan*, “*sıçgankaya birökçi bo şatu üze agtını* (Kaya 1994: 34g, 21-22) Sıçan gibi bu merdiven üzerine yükselip” örneğindeki gibi metaforik bir anlam taşır. Bu örnekte *sıçgan*, Budizmin önemli hayat şekillerinden biri olan asuraların askerlerini bozguna uğratmak için kullanılan bir unsurdur. Budizmde Buddha ve Bodhisattva hayat şekillerinin dışındakiler kötü olarak kabul edilir ve onların orduları yok edilmeye çalışılır. Elbette bu yok edici de Buddha'nın öğretileridir.

sıçgan, aynı zamanda “*sıçgan künte igleser yiting küñ inç bolur* (Rachmati 1937: 36, 18-20) Sıçan gününde hastalansa yedinci gün iyileşir.” örneğinde de belirtildiği üzere zaman adı olarak da kullanılmaktadır.

2.6.3. *tavışgan* “tavşan”: (Atalay 1999: I, 513; Çeneli 1975: 119; Dankoff-Kelly 1982: 378; Hauenschild 2003: 198-201).

Bütün kültürlerde önemli yere sahip olan tavşan, ay ile ilişkilendirilir. İç Asya'da Türk-Moğol insanları arasında bir şamanın

tavşan avlaması gökyüzüne yapacağı yolculuğu sağlar. Çin’de de tavşan ay ile bağlantılıdır (ER 1987: XII, 192).

Budizmde tavşan, denizin yüzeyinde yüzmesinden dolayı śrāvaka’lara benzetilir (Soothill-Hodous 1937: 70b). Eski Uygurcada *tavişgan* sözü de genellikle *müyüz* “boynuz” kelimesiyle birlikte kullanılır. Tavşanın boynuzu bulunmaz. *tavişgan müyüzü* “tavşan boynuzu” olarak belirtilen ifade, Budizmde dinî bir terimdir ve dünyada var olmayan şeyleri ifade eder. Dinî terim olan tavşan boynuzu, Skr. *śāśa-visāna*, *śāśa-śrngā* ve Çin. 鬼角 *guǐ jiǎo* olarak belirtilir (Soothill-Hodous 1937: 230a). Bunu Eski Uygurcada “*tavişgan müyüzü bodsuzı teg igid igid ol* (Hazai-Zieme 1971: B, 171-172) Tavşan boynuzu₂ yalandır, gerçek değildir.” örneğiyle açıklayabiliriz. Ayrıca tavşan, Budizmde fedakâr ve özverili bir hayvan olarak da gösterilir.

Eski Uygurca “*tavişgan başında müyüz üniüp ol müyüzüg kavşurup şatu itgeli bultukup ol şatu üze yarmanıp teñri yiriñe agtingalı boltukda* (Kaya 1994: 34g, 15-19) Tavşan başında boynuz çıkıp o boynuzu birleştirip merdiven yapıp o merdiven üzerine tırmanıp tanrı yerine yükseldiğinde” örneğinde olduğu gibi *tavişgan müyüzü*, canlıların metaforik olarak tanrılar ülkesine ulaşmak için kullandıkları bir merdivene de benzetilmektedir. Yine Eski Uygurcadaki “*tolp sansarda inçge kulsar ötrü tutulur tavişgan tüsiniñ uçınta öçmeksiz tugmaksız tözlüg ol bo nom erdini miñ kalplar ertser yme neñ esirkemez* (Ölmez 1994: 1534-1540) Bütün sarımsarda inceltse (buna rağmen) tavşan tüyünün ucunda tutulur. Bu öğretisi cevheri ölmeyen ve doğmayan esaslıdır, binlerce çağ geçse de asla eskimez.” örneği de tavşan tüyünün Budizmde sembolik anlam ifade ettiğini gösterir.

Ayrıca *tavişgan*, Eski Türklerin on iki hayvanlı Türk takviminde “*tavişgan yıl* (Kaya 1994: 30, 7) Tavşan yılı.” şeklinde de yer alır. Bu tavşan yılında hükümdarlar adaletli ve insafli davranırlar. Barış uzun yıllar devam eder. Yağmurun bol olmasından dolayı ülkede bereket olur (Kabadayı 2007: 195-196).

tavişgan, Eski Uygurca tıp metinlerinde “*köz agrıg em kişi öti toñuz öti eçkü öti tavişkan öti bu törteğüte kayısı bolsar* (Rachmati 1930: 24-25) Göz ağrısının ilacı insan ödü, domuz ödü, keçi ödü ve tavşan ödüdür. Bu dördünden hangisi olsa” , “*yana em tavişkan miyisin ud öti birle inek yağı katıp alınka sürtser edgü bolur* (Rachmati 1930: 89-90) Yine ilacı tavşan beynini sığır ödüsüyle inek yağıyla karıştırıp alna sürse iyi olur.”, “*yana it tüüsü tavişkan tüüsü küyürüp* (Rachmati 1930: 116) Yine köpek tüyünü ve tavşan tüyünü yakıp” örneklerinde olduğu gibi kullanılır. Burada tavşanın ödünden, beyninden ve tüyünden yapılan ilaçlar gösterilmektedir.

2.7. Dört Ayaklı Diğer Hayvanlar:

Buradaki hayvanlar dört bacaklı hayvanlar içerisinde tam bir gruba dâhil edilemediğinden dolayı bunlar ayrıca ele alınmıştır.

2.7.1. biçin “maymun”: (Atalay 1999: I, 346; Çeneli 103; Dankoff-Kelly 1982: 311; Hauenschild 2003: 61-62).

Budizmde bilinç, hareketli bir maymun olarak resmedilir (Soothill-Hodous 1937: 43a). Yine maymun Budizmde şüphe ve ihtiras için kullanılan bir hayvandır (Soothill-Hodous 1937: 383b).

biçin, Eski Uygurcada ise yedi kötü hayvan arasında sayılır ve günahkâr canlılar yeniden doğumlarında bu hayvan hayat şekillerinden birinde doğarlar. Bu durum Eski Uygurca “*biçinniñ agulug yilanniñ kara kuşnuñ karganıñ bo yiti arıgsız yiteçileriñ ajunıta tugarın körüp* (Müller 1911: 31-32, 52-57) Maymunun, zehirli yılanın, kartalın, karganın bu yedi kirli yiycilerin dünyasında doğduğunu görüp” örneğiyle açıklanabilir.

Ayrıca, yukarıdaki açıklamanın aksine Eski Uygurcada “*biçin etözin adın tınıglarka edgü kılğalı ugulug erti anı üçün biçin ajunıta tuggalı tapladı* (Müller 1931: 28, 10-12) Maymun vücudu ile başka canlılara iyilik yapabildi. Onun için maymun hayat şeklinde doğmak istedi.” örneğindeki gibi maymun hayat şekli istenmektedir. Bunun nedeni Hint kültüründe maymunun hem dinî hem de mitolojik değer taşımasıyla ilgilidir. Hayvanlar arasında Tanrı ya da kahraman olarak tanımlanan maymun, sihirsiz güce sahiptir ve Tanrı Hanuman olarak gösterilir (ER 1987: X, 65). Ayrıca Rāmāyaṅa destanında ilahi kahraman olarak nitelendirilir (ER 1987: VII, 183).

biçin, aynı zamanda “*biçin künte* (Kara-Zieme 1976: L, 16-17) Maymun gününde” örneğinde belirtildiği üzere gün adı ve “*luu biçin yıl tugmuş kişi ağır bolur ölmez* (Rachmati 1937: 36, 27-28) Ejderha ve maymun yılında doğmuş kişi ağır olur, ölmez.”, “*kutlug biçin yıl* (Shōgaito 1988; 61)Kutlu maymun yılı” örneklerinde de ifade edildiği gibi yıl adı olarak da kullanılmaktadır. Maymun yılı, bu yıl hayırsızdır. At, deve gibi hayvanlarda hastalık olur. Bu yıl doğanlar da kötü yaratılışlı olur (Kabadayı 2007: 190).

2.7.2. kirpi “kirpi”: (Atalay 1999: I, 415; Çeneli 1975: 111; Dankoff-Kelly 1982: 316; Hauenschild 2003: 109-110).

Eski Uygurcada *kirpi*, üç kötü hayat şeklinden biri olan hayvan hayat şeklinde doğan bir canlıyı ifade etmektedir. Bu canlı büyük ihtimalle önceki hayatında günah işleyen bir insandır. Bu durum Eski Uygurca “*üç yavlak yolta tugdukda añıt kögürçgen kirpi bolmuşların*

(Kaya 1994: 299, 5-7) Üç kötü yolda doğan angut, güvercin ve kirpi olanların.” örneğiyle açıklanabilir.

kirpi, Eski Uygurca “*kan tomurmakka em kirpi terisin küyürüp külin burunka sürser tıdır* (Rachmati 1930: 129-130) Kanın akmasına ilaç, kirpi derisini yakıp külünü burna sürse, durur.” örneğinde olduğu üzere tıp metinlerinde de kullanılır.

3. Suda Yaşayan Canlılar:

Eski Uygurcada sudaki canlılar “*suv içreki tınlıg* (Asmussen 1965: B, 83) Su içindeki canlı” olarak gösterilir. Suda yaşayan canlılar dünyası, Manihaizmde önemli bir yere sahip olup suda yaşayan canlıların yer aldığı su dünyasını ifade eder (Lieu 1985: 10).

3.1. *baka* “kurbağa”: (Atalay 1999: I, 73; Çeneli 1975: 102; Dankoff-Kelly 1984: 268; Hauenschild 2003: 49-50).

Eski Uygurcadaki *baka*, genellikle *tüü* “tüy” kelimesiyle birlikte kullanılır. *baka tüü* “kurbağa tüyü” olarak belirtilen ifade, Budizmde dinî bir terimdir ve dünyada var olmayan şeyleri ifade eder (Soothill-Hodous 1937: 455b). Bunu Eski Uygurcada “*kaltı baka tüüsü çınısızı teg ezüg ol* (Hazai-Zieme 1971: B, 170-171) Kurbağa tüyü gerçek değil yalandır.” örneğiyle açıklayabiliriz.

3.2. *balık* “balık”: (Atalay 1999: II, 216; Çeneli 1975: 103; Dankoff-Kelly 1982: 290; Hauenschild 2003: 52-55).

Hinduizmde on Tanrı arasında sayılan (ER 1987: VI, 350) ve Skr. *matsya* ve Çin. 魚 *yú* olarak ifade edilen balık, Budizmde ağa ya da tuzağa yakalanmasından dolayı “aptal, cahil bir varlık” olarak tanımlanır (Soothill-Hodous 1937: 366b). Balık, suda yaşayan bir canlıdır ve onun için en büyük tehlike suyun çekilmesidir. Eski Uygurcada yer alan “*ulug köl suvi sugulup alkingalı ugramışın anıj içinte yene ökiş telim balıklar yatmışın* (Kaya 1994: 600, 5-8) Büyük göl suyu çekilmiş onun içinde yine pek çok balık yatmış.” örneği metaforik bir anlam taşır. Çünkü yukarıda da bahsedildiği üzere balık cahil bir varlık olarak gösterilir. Su burada Budizmin öğretisinden başka bir şey değildir. Böylece susuz kalan ya da Buddha öğretisinden uzak kalan balık ya da insan yaşayamayacaktır. Ayrıca Eski Uygurcadaki “*mandal-lıg ratna-şiki burhan-ka on miñ balık-larig ozgurdaçı-ka yükünürm(e)n* (Kasai 2008: 103, 49) Mañđalalı Ratnaşikhin Buddhaya binlerce balığı kurtarana eğilirim.” örneği de yukarıdaki açıklamaya uygundur.

Yine Eski Uygurcada yer alan “*iki iligi üze kögüzin tokıyu kaltı balık suvıntın adırılıp isig kumda agınamış teg yirte agınayu inçe tip yıgladı* (Kaya 1994: 626, 10-14) İki eliyle göğsünü dövüp balığın sudan çıkıp da sıcak kumda debelenmesi gibi yerde debelenip öylece ağıladı.”

örneği de benzetme esaslıdır. Burada bir davranış biçimi olan debelenerek ağlamak balığın sudan çıkıp kumda çırpınmasına benzetilmiştir.

Ayrıca Eski Uygurcada kullanılan *balık*, “*altınç yiti künte balıkka okşatı bolur* (Zieme-Kara 1978: 354) Altıncı yedi günde balığa benzer olur.” örneğinde gösterildiği üzere benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Burada anne karnına düşen cenin, altıncı haftada balık şeklini alır.

Eski Uygurcada balık öldürmek ya da balıkçılıkla uğraşmak da günah kabul edilir. Bu durum “*balıkçı (boltumuz erser)* (Bang-Gabain 1930: A, 56) Balıkçı olduysak” örneğiyle açıklanabilir.

Eski Uygurcada *balık*, “*köz agrıg emig köz küçsirep yaş aksar balık ödin közke alınka sürtser edgü bolur* (Rachmati 1930: 155-156) Göz ağrısının ilacı, göz güçsüzleşip yaş aksa balık ödünü göze ve alna sürse iyi olur.” örneğinde olduğu gibi tıp metinlerinde de geçmektedir.

4. Sürüngen Canlılar:

Eski Uygurcada sürüngen hayvanlar “*yirdeki bagrın yorigma tınlug* (Asmussen 1965: B, 84) Yerde bağı ile sürünen canlı” olarak gösterilir. Bu hayat şekli, Manihaizmde hayvan hayat şeklinden olan sürüngenlerin yer aldığı karanlıklar dünyasını ifade eder (Lieu 1985: 10). Burası da muhtemelen yerin altıdır.

4.1. yılan “yılan”: (Atalay 1999: I, 27; Çeneli 1975: 122; Dankoff-Kelly 1984: 162; Hauenschild 2003: 242-244).

yılan, Eski Uygurcadaki “*neçe neçe ajunta yılan ulatı bagrın yorigma tınlglarını ajunınta tugup* (Shōgaito-Tugusheva vd. 1998: 902-904) Pek çok hayat şeklinde yılan ve (diğer) bağıyla sürünen canlıların hayat şekillerinde doğup” örneğinde de belirtildiği üzere sürüngen bir hayvandır. Yılan ayrıca Eski Uygurcada aşağı ve kötü hayvanlar arasında sayılır. Özellikle günahkâr canlılar bu aşağı hayvanların arasında doğar. Böylece *yılan*, aşağılanan bir varlıktır. Bununla birlikte Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ihtirası ifade etmesi nedeniyle yılanın zehri özellikle belirtilmektedir. Bu da “*yiti ajunların toğuznuñ itnuñ tilkünün biçinnii aguluğ yılannuñ kara kuşnuñ karganıñ bo yiti arıgsız yiteçilernii ajunınta tugarın köriip* (Müller 1911: 31-32, 49-57) Yedi hayat şekilleri ile domuzun, köpeğin, tilkinin, maymunun, zehirli yılanın, kartalın, karganın bu yedi kirli yiycilerin dünyasında doğduğunu görüp” örneğiyle gösterilebilir.

Eski Uygurcada “*inçe kaltı tört yılan bir kamatsıda turmuş teg tört mahabutlug yılanlar özke tözi öñi öñi ol tursarlar yme bir yirte agtınurlar inerler* (Kaya 1994: 365, 18-22) Dört yılan bir hsien tzü’da durmuş gibi dört mahābhūtalı yılanlar kendi esasıyla farklı olsa, bir yere yükselirler,

bir yerden inerler.” örneğinde bulunan *tört yılan* ve *tört mahabutlug yılanlar* ifadesi Budizmde hem 一篋四蛇 *yī qiè sì shé* vücudun dört ihtirası olan cehalet, şehvet, öfke ve kibri (Soothill-Hodous 1937: 8b) belirtirken hem de 毒蛇 *dúshé* “zehirli yılanlar”, vücudun dört elementi olan toprak, su, ateş ve rüzgâr ya da havayı karşılar (Soothill-Hodous 1937: 265a). Böylece burada kullanılan yılan, metaforik bir anlam oluşturur.

Yukarıda anlatıldığı üzere yılan, aşağı hayvanlar arasında sayılır. Fakat Buddha tefekküre oturduğu zaman Buddha’yı fırtınadan korumak amacıyla yılanların hükümdarı Muçalında yeraltından çıkar ve başıyla onu korur. Büyük fırtına dindiğinde yılan insan biçimine girer, Buddha’nın önünde eğilir ve neşeyle sarayına gider (Campbell 1998: 320). Buradaki yılanın insan olmasını ya da Buddha’nın önünde eğilmesini iki nedene bağlayabiliriz. Bunlardan ilki ve belki de en önemlisi kötü tabiata sahip olan yılanın deri değiştirerek tabiatını değiştirmesi ve iyi olmasıdır. Bu düşünceyi insanla bağdaştırırsak kötü bir kişilik olan insan, aydınlanma sayesinde iyi bir insan olabilir. Böylece geçmişteki kötülüklerinden ve günahlarından sıyrılmış olabilecektir. Derisini atan yılan düşüncesi insanın aydınlanma öncesi ve sonrasıyla ilgilidir. İkincisi ise yılanın Buddha’nın önünde eğilmesidir. Burada Buddha, yılanı kötü kişiliğinden kurtarmaktadır. İnsanın cennetten kovulmasının nedeni olan yılan, aslında insanın içindeki kötü tabiatıdır. Böylece insanın kötü yönü yılanla bağdaştırılmış olabilir.

Eski Uygurcada “*ülgülençsiz kollug yılanlar* (Kara-Zieme 1976: D, 12-13) Sayısız kollu yılanlar” ifadesi bulunmaktadır ki bu ifade Budizmde var olmayan, yokluk olarak da tanımlanır.

yılan, Eski Uygurcada “*burunnuş oşdın soldın yütlerinte yılan yorır teg* (Zieme-Kara 1978: 704-705) Burnun sağ ve sol deliklerinden yılan yürür gibi” örneğinde olduğu gibi benzetme unsuru olarak da kullanılmaktadır. Burada ölmek üzere olan bir kişinin burnundan sanki yılan yürür gibi hareketlenmeler olur, kişinin burnu kaşınır.

Ayrıca *yılan*, derisinden faydalanılan bir hayvandır. Eski Uygurcada “*yılan ölürgüçi* (Bang-Gabain 1930: A, 59) Yılan öldürücü” ifadesi yılcılıkla uğraşan bir meslek ismi olarak karşımıza çıkar. Öldürülen yılanlar büyücülükte de kullanılır.

Yılan, Eski Uygur tıp metinlerinde de yer alır ve hastalıkların tedavisinde kullanılır. Buna göre “*yana em yılan kasıkın küyürüp külin alıp bor birle içürgü ol asan bolur* (Rachmati 1930: 109-110) Yine ilacı, yılan kabuğunu yakıp külünü alıp şarap ile içmek sıhhatli olur.”, “*yılan terisin tört beltirteki toprak mır ud ödi sirke birle katıp içgü ol ölmüş kenç erser yme tüşgey* (Rachmati 1930: 114-116) Yılan derisini, dört yol

ağındaki toprağı, bal, sığır ödü ve sirke ile karıştırıp içmek, ölmüş fetüsü de düşecektir.” örnekleri verilebilir.

Bunların yanı sıra yılan, Eski Uygurcada “*kidin kara yılan* (Bang-Gabain vd. 1934: 95) Kuzeyde kara yılan” örneğinde belirtildiği üzere bir yıldız ismi olarak gösterilmektedir.

5. Diğer Hayvanlar, Böcekler:

Burada yer alan hayvanlar yukarıdaki dört bölüme dâhil edilememişlerdir. Bu yüzden bunlar ayrıca ele alınmışlardır. Mitolojide böcek, hem dünyanın yaratıcısı Tanrı hem de Tanrının habercisi olarak gösterilir. Ayrıca bazı böcekler yeniden doğumu simgeler (ER 1987: VII₂₅₅).

5.1. arı “arı”: (Atalay 1999: I, 87; Çeneli 1975: 101; Dankoff-Kelly 1982: 123; Hauenschild 2003: 21-22).

Yeniden doğumu simgeleyen arı (ER 1987: VII, 255), Eski Uygurcada benzetme esaslıdır. “*kulgakta takı arınıñ üni teg seviglig ün eşitilir* (Zieme-Kara 1978: 705-706) Kulakta arının sesi gibi sevimli ses işitilir.” örneğinde belirtildiği üzere ölmek üzere olan bir kişinin kulaklarının çınladığını belirtmek için arı sesinden faydalanılmıştır.

5.2. bit “bit”: (Atalay 1999: I, 320; Çeneli 1975: 103; Dankoff-Kelly 1982: 257; Hauenschild 2003: 62-63).

Tiksindirici bir hayvan olarak tanımlanan *bit*, Eski Uygurcada bir atasözünde geçmektedir. Eski Uygurca “*takı inçe kaltı tonnuñ biti kim kişiniñ terisinte önüp yana kişiniñ kanın kentü sorsar kişi anı körser yana yarstıyur* (Le Coq 1912: 8, 13-17) Elbisenin biti insanın derisinden çıkar, fakat insanın derisini emer, insan da bunu görünce tiksindir.” atasözünde “insana en büyük zararı yine kendisi verir, insan da bundan dolayı üzüntü duyar” anlamı çıkmaktadır. Burada bit, benzetme unsuru olarak kullanılmıştır.

5.3. böy “örümcek”: (Atalay 1999: III, 141; Çeneli 1975: 104; Dankoff-Kelly 1984: 219; Hauenschild 2003: 70-71).

Böy, Budizmde hayvan hayat şeklinde dünyaya gelen canlılardan biridir. Bu durum Eski Uygurca “*yılkı ajunınta tugdukta böy tiler* (Kaya 1994: 299, 14) Hayvan hayat şeklinde doğduğunda örümcek ister.” örneğiyle gösterilebilir.

5.4. çıyan “çıyan, akrep”: çıyan, kuyruğu örü, akrep (Atalay 1999: I, 409; Çeneli 1975: 105; Dankoff-Kelly 1982: 311; Hauenschild 2003: 79-80).

Eski Uygurcada *çıyan*, ısırıcı ve sokucu özelliğini belirtmek amacıyla kullanılır. “*çibinniñ çıyannıñ adakkayaları üze idiz kalıgda*

ısırka itip bütürgeli bultuksar (Kaya 1994: 34g, 3-5) Sineğin, akrebin ayakları gibi kutsal gökyüzünde ısırıp bitirmeye uğraşsa” örneğindeki *çıyan*, tanrılar ülkesine yükselmek için çaba harcayan canlıyı engelleyen bir ısırıcı hayvan olarak belirtilir. Bu durumu Budizm açısından incelemek gerekirse tanrılar ülkesine gitmeyi amaçlayan canlı için en büyük tehlike ihtirasları ve hırslarıdır. Burada *çıyan* da bu ihtirasları ifade eder. Böylece *çıyan*, burada metaforik bir anlam taşımaktadır.

5.5. *çibin* “sinek”: (Clauson 1972: 397b).

çibin, yukarıdaki açıklamada da yer aldığı üzere canlıların tanrılar ülkesine gitmesini engelleyen hırs ve ihtiras olarak belirtilebilir. Bk. *çıyan*.

5.6. *çömeli/çimeli* “karınca”: çumalı (Atalay 1999: I, 448; Çeneli 1975: 106), çümeli (Dankoff-Kelly 1982: 337; Hauenschild 2003: 90).

Hint mitolojisinde yeniden doğumu ve Tanrı Indra'nın ordusunu simgeleyen karınca (ER 1987: VII, 255), Eski Uygurcada “*çömeli koñuz ulatı bo tınlıglar ajunıta neñ kaçan erser tugmağı bolmaz tip bilgülig ol* (Müller 1911: 35, 23-16) Karınca ve kurt ve diğerleri insan hayat şeklinde asla doğmayacaklar bunu bil.” örneğindeki gibi hayvanların insan hayat şeklinde doğmalarının zorluğunu belirtmektedir. .

Ayrıca “*bar antag tınlıg kiçigkiye çimeli ölürüp utgurati tamuda tugar* (Tekin 1976: 59, 24-25) Böyle canlı küçücük karınca öldürünce muhakkak cehennemde doğar.” örneğinde de *çimeli*, Budizmde canlıların öldürülmesinin yasaklılığını belirtmek için küçücük bir karınca dahi öldürülmesi hâlinde kişinin cehennem hayat şeklinde doğacağını ifade eder.

5.7. *kabuñ/ kavuñ* “arı”: Kelimenin kökeni hakkında fazla bir bilgi olmamasıyla birlikte Uçar, Johannes Nobel'in yayımladığı Altun Yaruk'un Çince denkliğinden faydalanarak “*wie (die) des Bienen Königs*” (arılar kralınıninki gibi) açıklamasını yapar (Uçar 2008: 401). Kelime, *k'ap'u* “a stinging insect” olarak tanımlanır ve Turk. *KApuñ (?) açıklaması yapılır. Ayrıca PTung. *xapina(bu) “wasp, bee” açıklamasıyla birlikte Pturk. *KApuñ (?) bumble-bee: OTurk. qabuñ açıklaması yapılır (Starostin-Dybo vd. 2003: 766).

kabuñ sözü, Eski Uygurcada “*saçınız kara kabuñlar iliginiñ öñi teg* (Kaya 1994, 347, 1-2) Saçınız kara arılar hükümdarının rengi gibi” örneğinde belirtildiği gibi Buddha'nın vücut özellikleri sıralanırken kullanılır. Buddha'nın seksen fiziksel işareti arasında Buddha'nın saçları siyah arıya benzetilmiştir (Xing 2005: 31).

5.8. *kadyod kurt* “ateşböceği”: Skr. *khadyota* (Edgerton 1953: 203b) olarak belirtilen ateş böceği, Eski Uygurcada benzetme yapmak

amacıyla kullanılmıştır. “*içtin sınar körser kadyod kurtnuñ yarukı teg azkya yaruk közüniür* (Zieme-Kara 1978: 55-56) İç taraftan baksa ateş böceğinin ışığı gibi çok az ışık gözüdür.” örneğinde, ölmek üzere olan bir canlının içindeki ateş ya da ruh, ateş böceğinin ışığına benzetilmiştir. Çünkü ateş böceğinin ışığı etrafa çok az yansır. Ölmek üzere olan kişinin de artık ışığı fazla olmaz.

Kelime ayrıca, “*kün ay teñri üskinte kadyot kurtnuñ takı ne işi küdüki erür* (Ölmez 1994: 1294-1296) Güneş ve ayın yanında ateş böceğinin ne işi gücü olur.” örneğinde de kullanılır. *kadyod kurtun* buradaki anlamı ise karşılaştırmadır. Güneş ve ayın ışığı karşısında ateş böceğinin ışığının sönük kalacağı belirtilmiştir.

5.9. koñuz “böcek”: Osurgan böceği (Atalay 1999: III₃₆₃; Çeneli 1975: 111); dung beetle “bokböceği” (Dankoff-Kelly 1984: 335), kafer “böcek” (Hauenschild 2003: 137-138).

Eski Uygurcadaki “*yiriñ bolup emişip kurt koñuzlar korayur* (Kaya 1994: 366, 16-17) İrin olup emen kurtlar ve böcekler çıkar.” örneğinde yer alan *koñuz* ifadesi, kan ve irin emen bir böcek olarak gösterilir. Metnin tamamına bakıldığında burada iki anlam çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, ölen kişinin vücudunun kurtlar tarafından yenmesi ya da ihtirasları nedeniyle kişinin inancının yok olmasıdır. İkincisi ise aşağıda da belirtildiği üzere kurtların Buddha öğretisini yok eden rahipler olduğudur.

5.10. kumurşa “karınca”: (Clauson 1972: 628b).

kumurşa, Irk Bitig’de “*bir karı öküzüg bilin biçe kumurşa yimiş kamşayu umatın turur tir* (Tekin 2004: 37) Yaşlı bir öküzü bir karınca belini biçerek yemiş. Öküz yerinden kıldıdayamadan durur, der.” örneğiyle yer alır.

5.11. kurt “böcek, kurt”: Solucan soyundan olan hayvanlar (Atalay 1999: I, 342; Çeneli 1975: 113; Dankoff-Kelly 1982: 269; Hauenschild 2003: 154-155).

Kurt, Budizmde öğretiyi tüketen, yavaş yavaş yok eden cahil rahipler için kullanılır (Soothill-Hodous 1937: 324b). Örnek için bk. *koñuz*.

Eski Uygurcada *kurt* sözü, genellikle *koñuz* sözüyle birlikte kullanılır. Fakat kelime tek başına da kullanılmaktadır. Ayrıca, Eski Uygurca tıp metinlerinde de kullanılan kurt, “*tişni kurt yiser bor sirkesin ağızta tutup* (Rachmati 1930: 70-71) Dişi kurt yese şarap (üzüm) sirkesini ağızda tutup” dişi yiyen kurt olarak karşımıza çıkar. Bununla birlikte “*kayu kişike yavız kart önser nuşatır togragu kurt birle katıp üze yaksar edgü bolur* (Rachmati 1930: 81-82) Bir kişide yaman çıban çıksa nişadır

doğrayıp kurt ile karıştırıp üzerine sürse iyi olur.” örneğindeki gibi de hastalıkların tedavisinde de kullanılır.

Ayrıca *kurt*, Eski Uygurcada “*kurtlar yiliklerin kanların turkinça ara sorup kap teg kılıp kemişürler* (Shōgaito-Tugusheva vd. 1998: 1419-1421) Kurtlar ilikleri ve kanları derhal emip akraba gibi olup saldırırlar.” örnekteki gibi akrabaya benzetilmiştir.

5.12. örümçik “örümcek”: (Atalay 1999: I, 152; Çeneli 1975: 115; Dankoff-Kelly 1982: 196; Hauenschild 2003: 173-174).

Eski Uygurcada *örümçik*, “*örümçikkiye azgan tikendeki torkıyag körmek üze teñri yerindeki ulug tutrok körtüm tēp tēmekke öñisi negül* (Röhrborn 1996: 391-395) Küçük bir örümcek yaban dikenindeki ağları görmek için Tanrı yerindeki büyük bir yer gördüm deyip” örneğindeki gibi yer alır.

5.13. siyek “sinek, sivrisinek, karasinek”: (Atalay 1999: II, 13; Çeneli 1975: 116; Dankoff-Kelly 1984: 336; Hauenschild 2003: 185).

Vızıldayan bir böcek olarak tanımlanan *siyek*, Budizmde vahşi hayvanlar ve kuşların da arasında bulunduğu dört ayaklı hayvanlardan sayılır (Clauson 1972: 838b). Burada yer alan “*birök neçede siyekkeye bor beñi içip esürüp* (Kaya 1994: 34ğ, 5-6) Eğer sinek gibi şarap₂ içip sarhoş olup” örneğinde *siyek*, metaforik bir anlam taşımaktadır. Canlıların cehaletlerinden dolayı sarhoş gibi dolaştıklarını ifade eder.

SONUÇ

Eski Uygur Türkçesi dönemine ait taranan yazılı eserlerde 105 farklı hayvan adı tespit edilebilmiş ve bu hayvanlar Manihaizmdeki dört dünyadan oluşan hayvan hayat şekline göre sınıflandırılmıştır. Burada hayvanlar uçan canlılar, dört ayaklı canlılar, suda yaşayan canlılar ve sürüngen canlılar olmak üzere dört grupta ele alınmışlardır. Bunların dışındakiler ise diğerleri başlığıyla incelenmişlerdir.

Eski Uygurcada tespit edilebilen hayvan adlarının çoğu hem dinî hem de simgesel anlam taşımaktadır. Özellikle dinî metinlerden elde edilen örnekler Budizm ve Manihaizmdeki hayvan hayat şekillerini göstermeleri açısından önemlidir. Her iki dinde de kötü bir yol olarak gösterilen ve özellikle Manihaizmde karanlıklar dünyasını simgeleyen hayvan hayat şekli pek çok örnekle vurgulanmıştır. Böylece burada bu hayvanların dinî nitelikleri hususunda durulmuştur.

Çoğunlukla Budist Türk çevreden elde edilen örnekler Budizmin öğretilerini ortaya koymuştur. Buna göre, günahkâr canlılar işlemiş oldukları günahlardan dolayı hayvan hayat şeklinde doğar ve bu hayat şeklinde doğan hayvanlar belki bir gün iyi hayat şekilleri olan insan,

Tanrı, Bodhisattva ya da Buddha olma şansını elde edebilirler. Bu yüzden de bu hayvanların öldürülmeleri ya da öldürmek için bakılmaları günah kabul edilmiştir.

Ayrıca bu hayvan adları metaforik bir anlam taşımaktadır. Dinî yönden Buddha genellikle *arslana* benzetilmiş olmakla birlikte insanların ihtirasları olan cehalet, şehvet, öfke ve kibir *yılana* benzetilmiştir. Yine insan vücudunda bulunan toprak, su, ateş ve hava unsuru da *yılan* olarak gösterilmiştir. Budist Uygur metinlerinde “boşluk, yokluk” kavramı *tavişgan müyüzü, baka tüü, ülgülençsiz kollug yılanlar* gibi ifadelerle anlatılmaya çalışılmıştır.

Yine bu dönemde *arslan, kögürçgen* gibi hayvan adları iyi adlandırmalarda kullanılmalarıyla birlikte *koburga, laçın, toñuz, yılan* gibi hayvanlar ise kötü adlandırmalarda yer almışlardır. Bu hayvanların iyi ya da kötü adlandırılmada kullanılmaları bu hayvanların toplumda sevilip sevilmediğini veya korkulup korkulmadığını göstermektedir.

Bu dönemde hayvan adları atasözlerinde de yer almıştır. “*kugu kuş uçtu kölije konmaz kişi oğlu öge kelmez*”, “*taki inçe kaltı tonnuñ biti kim kişiniñ terisinte önüp yana kişiniñ kanın kentü sorsar kişi anı körser yana yarsıyur*”, “*koço tagınta kaplan yok kudug suvınta balık yok*”, “*körkle tilkü üçük bir tilkü terisi ermez adınçig ulug ordular üküş ıgaçlar kuvragıntın témin büter*”, “*luu yañalarınñ mañısı tepigi neñ eşgekke oşaguluk ermez*”, “*neñ atnañ eşkekneñ müyüzi önmez*” ve “*teve karı bolsar bunkal bolur*” örnekleri atasözü niteliğindedir ve mecazlı bir söyleyiş söz konusudur. Hayvan adlarıyla ilgili atasözleri için Bk. Mert (2007: 297-313) ve Öz (2000: 114-159).

Hayvan adları benzetme yoluyla *it burnu* “kuşburnu”, *it üzümü* “it üzümü”, *kaz üyüri* “hardal tohumu” ve *şırışa kuşgaç* “*albizia lebeck*” adlı bitkilerin isimleriyle birlikte *it yüzlüg tamır* “mesane, iç ve dış üriner organ” örneğiyle de bir organ adı olmuştur.

Eski Uygurcada hayvan adları *kara kuş señirliñ tagıg* “Grdhrakūṭa Dağı”, *sıgunlar berki* “Geyik Parkı” örneklerinde olduğu gibi yer adı olarak da kullanılmaktadır. Yine *arslan, barak, bars, böri, bugra, buka, buzagu, it, laçın, sunğur, toğan, togrıl, toña, yaña* gibi pek çok hayvan adı insanlara ad ya da lakap olarak verilmiştir. Burada özellikle güçlü hayvanların seçilmesi önemlidir.

Hayvan adları ayrıca *soltın kök luu* “sol tarafta mavi ejderha”, *oñdun ak pars* “sağ tarafta al pars”, *kidin kara yılan* “kuzeyde kara yılan”, *küntün kızıl sagızgan* “güneyde kızıl saksagan” örneklerinde de yer aldığı gibi yıldız isimleri olarak da kullanılmaktadır.

Ayrıca hayvan adları zaman adı olarak da kullanılmaktadır. Görüldüğü üzere hayvan adları Eski Uygurcada çok geniş bir kullanım alanına sahiptir.

KISALTMALAR:

Bk.	Bakınız
Çin.	Çince
ETü.	Eski Türkçe
DLT	Divanü Lügati't-Türk
Lat.	Latince
Skr.	Sanskritçe
...2	İkili Söyleyiş

TARANAN METİNLER:

- ARAT, Reşit Rahmeti (1991), *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- ASMUSSEN, Jes Peter (1965), *Huastvanift*, Studies in Manichaeism, Copenhagen.
- BANG, W., A. von GABAIN (1929), *Türkische Turfan Texte I*, Berlin. (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1929, 15: 241-268)
- BANG, W., A. von GABAIN (1930), *Türkische Turfan Texte IV*, Berlin. (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1930, 24: 432-450).
- BANG, W., A. von GABAIN (1931), *Türkische Turfan Texte V*, Berlin, (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1931, 14: 321-356).
- BANG, W., A. von GABAIN, W.,G.R. RACHMATI (Arat) (1934), *Türkische Turfan Texte VI, Das buddhische Sutra Säkiz Yükmäk*, Berlin, (SPAW.Phil.-hist.Kl. 1929, 15: 93-192).
- BARUTCU, Fatma Sema (1987), *Uygurca Sadāpradudīta ve Dharmodgata boddhisattva Hikāyesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, (Yayımlanmamış doktora tezi).
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema (1998), *Abidarim kunlig koşavardi şastirtaki çinkirtü yöroglerning kingürüsü'nden Üç İtigsizler, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks, XXX. Levha*, TDK Yay., Ankara.
- CLARK, Larry (1982). "The Manichean Turkic Pothi-Book". In: *AoF* 9, 145-218.
- GABAIN, A. Von (1959), *Türkische Turfan Texte X, Das Avadāna des Dāmons Ātavaka*. Bearbeitet von Tadeusz Kowalski, Aus dem Nachlaß Herausgegeben, Berlin, (ADAW. Klasse für Sprashan, Literatur und Kunst, 1958, 1).

- GENG Shih-Min, Hans-Joachim KLIMKEIT, Jens Peter LAUT (1998), *Eine Buddhistische Apokalypse, Die Höllenskapitel (20-25), und die Schlußkapitel (26-27) der Hami-Handschrift der alttürkischen Maitrisimit*, Unter Einbeziehung von Manuskriptteilen des Textes aus Säjim und Murtu, Abhandlungen Der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, Westdeutscher Verlag.
- HAZAI, Georg, Peter ZIEME (1971), *Fragmente der Uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu*, Nebst einem Anhang von T. Inokucki, Berlin, (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. 3, Berliner Turfantexte1)
- KARA, Georg, Peter ZIEME (1976), *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer übersetzung*, Berlin: Akademie Verlag. (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients-Berliner Turfantexte; VII)
- KASAI, Yokiyo (2008), *Die Uigurischen Buddhistischen Kolophone*, Berliner Turfantexte XXVI, Brepols, Turnhout.
- KAYA, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk, Giriş-Metin ve Dizin*, TDK Yay., Ankara.
- LE COQ, A. von (1912), *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, APAW., Berlin.
- LE COQ, A. von (1919), *Türkische Manichaica aus Chotsho II*. APAW., Anhang, Berlin.
- LE COQ, A. von (1922), *Türkische Manichaica aus Chotscho III*, APAW., Berlin.
- MÜLLER, F.W.K. (1911), *Uigurica II*, Berlin. (APAW. Phil.-hist., 1910, 3).
- MÜLLER, F.W.K. (1922), *Uigurica III*, Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII), Berlin, (AKPAW. Phil.-hist., 1920, 2).
- MÜLLER, F.W.K. (1931), *Uigurica IV*, hzr: von Gabain, Berlin. (SPAW. Kl. 1931, 24: 675-727).
- ÖLMEZ, Mehmet (1993), "Ein weiteres alttürkisches Pañcatantra-Fragment", *UAJb N.F.*, c. 12, 179-191+2.
- ÖLMEZ, Mehmet (1994), *Hsüan-Tsang'in Eski Uygurca Yaşamöyküsü, VI. Bölüm*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- RACHMATI (Arat), Gabdul Raşid (1930), *Zur Heilkunde der Uiguren, (I)*, Berlin, (Aus: SPAW. Phil.-hist. Kl. 1930:23, 451-473).
- RACHMATI (Arat), Gabdul Raşid (1932), *Zur Heilkunde der Uiguren, (II)*, Berlin, (Aus: SPAW. Phil.-hist. Kl. 1932:22, 401-448).
- RACHMATI (Arat), Gabdul Raşid (1937), *Seberherd, Türkische Turfan Texte VII*. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard, Berlin. (APAW. Phil.-hist. Kl. 1936, 12).

- RÖHRBORN, Klaus (1971), *Eine Uigurische totenmesse*, Berlin. Akademie Verlag. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients; 4. (Berliner Turfantexte; II).
- RÖHRBORN, Klaus (1996), *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII*, Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petresburg sowie nach dem Transkript von A. Von Gabain hrsg., übersetzt und kommentiert, Wiesbaden.
- SHŌGAITO, Masahiro (1988), “Drei zum Avalokiteśvara-sūtra passende Avadānas”, *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung*, Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn, Veröffentlichungen Der Societas Uralo-Altaica, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- SHŌGAITO, Masahiro, Lilia TUGUSHEVA, Setsu FUJISHIRO (1998), *The Daśakarmapathāvadānamālā in Uighur*, from the Collection of the St. Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies Russian Academy of Sciences, Shokado, Nakanishi Printing, Kyoto, Japan.
- TEKİN, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II, Maytrisimit, Burkancuların Mehdisi ile buluşma Uygurca İbtidai bir dram*, Ankara.
- TEKİN, Şinasi (1980), *Buddhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit, 1. HSIN Tözin Oqittaçi Nom. 2. Die Geschichte von Sadāprarudita und Dharmodgata Bodhisattva*, Budapest. (BOH. 27.).
- TEKİN, Talat (2004), *Irk Bitig Eski Uyğurca Fal Kitabı, Öncü Kitap*, Ankara.
- TEZCAN, Semih (1974), *Das Uigurische İnsadi-Sūtra*, Berlin. (Deutsche Akademie der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. 6, Berliner Turfantexte3).
- TEZCAN, Semih (1975), *Eski Uyğurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*. Ankara, (Yayımlanmamış Doçentlik tezi).
- YAMADA, Nobuo (1993), *Sammlung uigurischer Kontrakte*, Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemure und Takao Moriyasu, 1-3, Osaka.
- ZIEME, Peter, G. KARA (1978), *Ein uigurisches Totenbuch, Nāropas lehre in uigurischer übersetzung*, Budapest: Akademiai Kiado.
- ZIEME, Peter (1975), *Manichaisch-Türkische texte*, Berlin: Akademie-Verlag, (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte; V).
- ZIEME, Peter (1985), *Budistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berlin. (Deutsche Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte13).
- ZIEME, Peter (1991), *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang*, Studien zur alttürkischen Dichtung, Budapest. (BOH.33.).

- ZIEME, Peter (1996), *Altun Yaruq sudur: Vorworte und das erste buch: edition und Übersetzung der alttürkischen version des Goldglanzsutra: Suvarnaprabhasottamasutra*, Turnhout: Brepols, (Berliner Turfantexte; 18).
- ZIEME, Peter (2005), *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*, mit 193 Abbildungen auf 95 Tafeln, Berliner Turfantexte XXIII, Brepols, Turnhout.
- ZIEME, Peter (2009), “Arañemi-Jātaka und ein Sündenbekenntnistext in einer alttürkischen Sammelhandschrift”, *Fragmenta Buddhica Uigurica Ausgewählte Schriften von Peter Zieme*, Simone-Christiane Raschmann und Jens Wilkens, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, s. 268-322.
- ZIEME, Peter (2009a), “Old Turkish Versions of the “Scripture on the Ten Kings”, *Fragmenta Buddhica Uigurica Ausgewählte Schriften von Peter Zieme*, Simone-Christiane Raschmann und Jens Wilkens, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 323-349.

KAYNAKÇA

- ABİK, A. Deniz (2009), “Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları”, *Journal of Turkish Studies Festschrift in Honor of Cem Dilçin I, Harvard*, Volume 33/1, 1-32.
- ALYILMAZ, Cengiz (1996), “Köktürk Yazıtları ve Köktürk Yazıtlarında Atlar”, *AÜTAED*, 4, s. 155-163.
- ALYILMAZ, Cengiz (2003), “Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine”, *S. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13, s. 11-21.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1991), *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- ATALAY, Besim (1999), *Divanü Lügati’t Türk, I-II-III-IV cilt*, TDK Yay., Ankara.
- AYDIN, Erhan (2008), “Şine Usu Yazıtında Hayvan Adlarıyla Kurulmuş Yer Adları Üzerine İncelemeler”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/1 Winter*, s. 202-208.
- BANG, W. ve G.R. RAHMETİ (1936), *Oğuz Kağan Destanı*, Burhaneddin Basımevi, İstanbul.
- BEER, Robert, (2003), *The handbook of Tibetan Buddhist symbols*, Serindia Publication, Chicago.
- BOZKAPLAN, Şerif Ali (1987), “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kuş İsimleri ve Onların Sistematiği”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, TDK Yay., Ankara, s. 43-79.
- BOZKAPLAN, Şerif Ali (2007), “Kutadgu Bilig’deki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme”, *Turkish Studies International Periodical For the*

Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 2/4 Fall, s. 1110-1118.

- CAFEROĞLU, Ahmet (1968), “Filolojide İnsan ve Hayvan soybirliği”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, TDK Yay., Ankara, s. 1-15.
- CAMPBELL, Joseph (1998), *Doğu Mitolojisi, Tanrının Maskeleri*, Çev. Kudret Emiroğlu. İmge Kitabevi. Ankara.
- ÇENELİ, İlhan (1975), “Divanü Lûgat-it-Türk’te Hayvan Adları”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1973-1975, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, s. 99-122.
- CİVELEK, Özlem (2008), “Karakuş”, *Av ve Avcılık Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, Kitabevi, İstanbul, s. 89-101.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford.
- ÇORUHLU, Yaşar (1995), *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Seyran Kitap, İstanbul.
- ÇORUHLU, Yaşar (2008), “Türk Sanatında Ejder Öldürme Sahnelerinin Sembolizmi”, *Av ve Avcılık Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, Kitabevi, İstanbul, s. 103-130.
- DANKOFF, Robert (1971), “Baraq and Burāq”, *Central Asiatic Journal* XV.2, 102-117.
- DANKOFF, Robert and James KELLY (1982, 1984, 1985), *Mahmūd al-Kāşğarī Compendium of The Turkic Dialects (Dīvānu Luyāt at-Turk)*. Edited and translated with introduction and indices by R. Dankoff in collaboration with James Kelly, Part I (1982), Part II (1984), Part III (1985), Harvard University.
- EBERHARD, Wolfram (2000), *Çin Simgeleri Sözlüğü*, Çev. Aykut Kazancıgil ve Ayşe Bereket, Kabcacı Yay., İstanbul.
- EDGERTON, Franklin (1953), *Buddhist Hybrid Sanskrit, Grammar and Dictionary*, Vol. 1 Grammar, Vol. 2. Dictionary, New Haven.
- ESİN, Emel (1966), “Resimli Bir Uygur Varakı”, *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 189-207.
- ESİN, Emel (2001), *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul.
- G HARIB, Badrozzamān (1995), *Sogdian Dictionary, Sogdian-Persian-English*, Farhang Publications, Tehran: İran.
- GRIAZNOV, M. P. and Eugene A. GOLOMSHTOK (1933), “The Pazirik Burial of Altai”, *American Journal of Archaeology*, Vol. 37, No. 1, Archaeological Institute of America.
- HAUENSCHİLD, Ingeborg (2003), *Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschğari, Eine Untersuchung aus sprach-und kulturhistorischer Sicht*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

- JILA, Namu (2006), “Myths and Traditional Beliefs about the Wolf and the Crow in Central Asia: Examples from the Turkic Wu-Sun and the Mongols”, *Asian Folklore Studies*, Vol. 65, No. 2, s. 161-177
- KABADAYI, Osman (2007), *Eski Türkçede Gökbilimi (Astronomi) Terimleri*, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KALAFAT, Yaşar, İ. M. V. Noyan GÜVEN (2011), “Altay Türk Halk İnançlarından Anadolu’ya dair Bazı Tespitler”, *ARIŞ, Halı Düz Dokuma, Kumaş, Giyim ve İşleme Sanatları Dergisi*, S. 6, s. 60–76.
- LIEU, Samuel N. C., (1985), *Manichaeism, In The Later Roman Empire and Medieval China a Historical Survey*, Manchester University Press, Manchester.
- MERT, Osman (2007), “Kazak Türkçesi’nde Hayvan Adlarıyla Kurulan Atasözleri”, Kazakistan ve Türkiye’nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslar Arası Sempozyumu, 21-23 Mayıs 2007, Almatı, s. 297-312.
- MONIER-WILLIAMS, M. (1899), *Sanskrit-English Dictionary*, Oxford.
- NADELYAEV, V.M., D.M. NASİLOV, E.R. TENİŞEV, A.M. ŞÇERBAK (1969), *Drevnetyurskiy Slovar*, Leningrad.
- ÖGEL, Bahaeddin (1989), *Türk Mitolojisi I*, TTK Yay., Ankara.
- ÖLMEZ, Mehmet (2012), *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, BilgeSu Yay., Ankara.
- ÖZ, Aynur (2000), “Hayvanlarla ilgili Özbek Atasözleri”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı: 9, Bahar, 114-160.
- ROOS, E. Denison (1994), *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü*, Çev. Emine Gürsoy-Naskali, TDK Yay., Ankara.
- ROUX, Jean Paul (2002), *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yay., İstanbul.
- ROUX, Jean Paul (2005), *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- SERTKAYA, Osman Fikri (1986), “Maitrisimit Nom Bitig”, Tanıtımlar, *Türk Dili Araştırma Yıllığı Belleten 1982-1983*, TDK Yay., Ankara.
- SOOTHİLL, William Edward, Lewis HODOUS (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*, London.
- STAROSTİN, Sergei, Anna DYBO, Oleg Mudrak with assistance of Ilya Gruntov and Vladimir Glumov (2003), *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*, Vol. II, Brill, Leiden-Boston.
- STEBLEVA, İ.V. (2001), “Eski Türkçe Fal Kitabı İrk Bitig’de Sembollerin Kavramsal Temeli”, Çev. Halil İbrahim Usta, *Türkoloji Dergisi*, XIV Cilt I. Sayı, s. 195–212.

- ŞEN, Mesut (2008), “Geyik”, *Av ve Avcılık Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, Kitabevi, İstanbul, s. 75-88.
- ŞEN, Serkan (2007), *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- TEKİN, Şinasi (1980/1), *Buddhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit, 1. HSIN Tözin Oqittaçi Nom. 2. Die Geschichte von Sadāprarudita und Dharmodgata Bodhisattva*, Budapest. (BOH. 27).
- TEKİN, Şinasi (1980/2), *Maitrisimit nom bitig, die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhasika-Schule*, I. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen; II. Teil: Analytischer und rückläufiger Index, Berliner Turfantexte IX, Akademie Verlag, Berlin.
- TEZCAN, Semih (1974), *Das Uigurische İnsadi-Sūtra*, Berlin. (Deutsche Akademie der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. 6, Berliner Turfantexte3).
- The Encyclopedia of Religion* (1987), Mircea Eliade editor in chief, 1-16 volume, Macmillan Publishing Company, Newyork.
- TUNA, Osman Nedim (1957), “Kök Türk Yazıtlarında ‘Ölüm’ Kavramı ile İlgili Kelimeler ve ‘kergek bol-’ Deyimi İzahı”, *VIII. Türk Dil Kurultayının Okunan Bilimsel Bildiriler*, s. 131-148.
- UÇAR, Erdem (2008), *Altun Yaruk Sudur V. Kitap Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin*, Ege Üniversitesi, İzmir (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- WESSING, Robert (2006), “Symbolic Animals in the Land between the Waters: Markers of Place and Transition”, *Asian Folklore Studies*, Vol. 65, No. 2, s. 205-239.
- XING, Guang (2005), *The Concept Of The Buddha, Its evolution from early Buddhism to the trikāya theory*, RoutledgeCurzon, London and New York.
- (http://en.wikipedia.org/wiki/Albizia_lebbeck) 12.07.2011.
- (http://en.wikipedia.org/wiki/Mustard_seed) 12.07.2011.